

વિશ્વવિહાર

વર્ષ : 25 * અંક : 3 * ડિસેમ્બર 2022 * ટક. ₹ 15

ધ્રુવીય પ્રકાશ – અલારકા, ચુ.એસ.એ.

કુમારપાળ દેસાઈને બ્રિટનના મિનિસ્ટર બેરોનેસ સ્કોટ દ્વારા અપાયેલો અહિંસા એવોડ

બર્મિંગહામ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર, વિવિધ ફેઈથના અગ્રણીઓ અને મહાનુભાવો ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. મિનિસ્ટર બેરોનેસ સ્કોટે કહ્યું કે અગાઉ નેલ્સન મંડેલા, દલાઈ લામા અને આર્થાર મહાપ્રકા જેવી વ્યક્તિઓને અપાયેલો આ એવોડ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં વૈશ્વિક સંવેદના, સહિષ્ણુતા અને કમ્પેશન વધારવાનું કાર્ય કરનાર ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈને આપતાં આનંદ અનુભવું છું. શ્રી કુમાર શાહે એવોડના સાઈટેશનનું પઠન કરતાં કહ્યું કે, ‘પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં માનવીય મૂલ્યોને દર્શિમાં રાખીને કાર્ય કરનારની બહુમુખી પ્રતિભાને અમે આજે વધાવીએ છીએ. સાહિત્ય, શિક્ષણ, પત્રકારત્વ, ફિલોસોફી અને એન્સાઈન્સ્લોપીડિયાના કાર્ય દ્વારા એમણે મેળવેલી યશસ્વી સિદ્ધિ યાદગાર બની રહી છે.’ જ્યારે આ એવોડ સ્વીકારતાં પદ્ધતિ ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈએ કહ્યું કે, ‘અહિંસા એ માત્ર આધ્યાત્મિક શક્તિ નથી, પણ સામાજિક, રાજકીય અને આર્થિક ક્ષેત્રને પ્રભાવિત કરતી શક્તિ છે. વર્તમાન વિશ્વના માનવઅસ્થિત્વ માટે અહિંસા આવશ્યક છે. ક્યાં તો માનવજીતિ અને સમગ્ર બ્રહ્માંડ નાચ થઈ જશે અથવા તો એ અહિંસા દ્વારા વૈશ્વિક એકતા અને માનવબંધુતાનું સર્જન કરશે.’ ઉપસ્થિત શ્રમણી પ્રતિભા મહાપ્રકાશજીએ કહ્યું કે, ‘કુમારપાળ દેસાઈનું સન્માન એ જ્ઞાનના પ્રકાશનું સન્માન છે.’ કાર્યક્રમનું સંચાલન ડૉ. મેહુલ સંધરાજકાએ કર્યું હતું અને આભારવિધિ શ્રી જ્યસુખભાઈ મહેતાએ કરી હતી.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ વતી મુદ્રક, પ્રકાશક અને તંત્રી : કુમારપાળ દેસાઈ, સંપાદક : પ્રીતિ શાહ
પ્રકાશનસ્થળ : ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, ૪૧/૨, ૨૮૬શપાર્કની બાજુઆં, બંધુસમાજ સોસાયટી સામે,
ઊર્માનપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૩. ફોન : ૨૭૫૫ ૧૭૦૩, મુદ્રણસ્થળ : અજ્ય ઓફસેટ,
સી-૧૨, બંસીધર મિલ ક્રમાઉન્ડ, બારડોલપુરા, દરિયાપુર, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૪

email : vishvakoshad1@gmail.com ◆ www.vishwakosh.org

ધૂટક કિંમત : ₹ ૧૫/-, વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦/-, ત્રણ વર્ષનું લવાજમ ₹ ૪૦૦/-

લવાજમ : ‘ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ’ના નામે ડ્રાફ્ટ અથવા મ. ઓ.થી જ મોકલવું.

વિશ્વકોશ સહયોગ : શ્રી સી. કે. મહેતા (દીપક નાઇટ્રેફટ)

[અહીં પ્રગત થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની છે.]

વિશ્વકોશ : ઈશ્વરપૂજાનો પર્યાય

અવાજમાં વહાલ, ચહેરા પર અહરિંશ ફરકતું આણું સ્થિત, ચશમાંની આરપાર અનુભવાતું આંખોનું તેજ, તોળી તોળીને બોલાતો પ્રત્યેક શબ્દ, ગંજાવર કાર્ય કર્યું હોવા છતાં સાવ નિર્ભર અને સોંપાયેલા કાર્યને આગળ ધપાવવાનો અપ્રતિત ઉત્સાહ એ બધી બાબતો વિશ્વકોશ પરિવાર માટે ડૉ. શિલીન શુક્લની અમીટ સ્મૃતિરૂપ બની રહેશે. વિશ્વકોશના પૂર્વેના કે વર્તમાન સમયના ભવનમાં આવે, ત્યારે પહેલાં આનંદભેર ખબરઅંતર પૂછે. પછી તૈયાર થયેલા લેખોની વિગત આપે, આગળ ચાલી રહેલાં કાર્યની વાત કરે અને થોડી વારમાં તો એમના વ્યવસાયના કાર્ય માટે સહૃદુને ‘આવજો’ કહીને વિદાય લઈ લે. એમના સ્વભાવની મીઠાશ એવી કે સહૃદુને એ પોતાના લાગે. આને કારણે વિશ્વકોશના તજ્જ્ઞો જ નહીં, બલ્કે એનો સામાન્ય કર્મચારી પણ જરૂર પડ્યે એમને નિઃસંકોચ ફોન કરતો અને કેટલાક તો પોતાના સ્વાસ્થ્યની સંભાળ અંગે સતત એમનું માગદર્શન પણ લેતા હતા. પોતાના સ્વજનને હદ્યરોગની, કેન્સરની કે અન્ય કોઈ બીમારી લાગુ પડે તો તરત જ શિલીનભાઈની સલાહ લે. ખબર ન પડે એ રીતે સહૃદુના હદ્યમાં એમનો પ્રેમાળ સ્વભાવ સ્થાયી થઈ જતો.

ડૉ. શિલીન શુક્લા

વિશ્વકોશ સાથે એમનો પહેલેથી ઉભાસભર સંબંધ રહ્યો. વિશ્વકોશનો પ્રારંભ થયો, એ સમયે આયુર્વિજ્ઞાન - આધુનિક તબીબી વિદ્યાના બધા જ વિષયનાં અધિકરણો અને વાપિલેખોની યાદી તૈયાર કરવાની હતી. વિશ્વકોશના આયોજન પ્રમાણે જુદા જુદા વિષયના નિષ્ણાતોની સમિતિનાં નામ પણ સૂચવવાનાં હતાં અને પછી જે તે વિષયની એક વ્યક્તિ એના આવાહક તરીકે કાર્ય કરતી. વિશ્વકોશના પ્રાણેતા ડૉ. ધીરુભાઈ ઢાકરે આ સઘણું કામ શિલીનભાઈને સોંઘું અને એમણે આયુર્વિજ્ઞાન(મેડિકલ સાયન્સ)ના તમામ વિષયોની સૂચિ બનાવી અને તેને વિશ્વકોશના આયોજન મુજબ વ્યાપિલેખો અને અધિકરણો તરીકે વિભાજન કરી આપ્યું.

એમણે આ કાર્ય શરૂ કર્યું અને પછી તો ગુજરાતી વિશ્વકોશના તમામ ગ્રંથો સુધી એમણે જીવ રેણીને એને સિદ્ધ કર્યું. પહેલાં યાદી બનાવે, લેખકો અને પરામર્શકો નક્કી કરે, શબ્દ અને સમયની મર્યાદા તથા પ્રાપ્તિ, સંપાદનની અને એ લખાણના પ્રકાશનને આખરી રૂપ આપવાની સઘળી કિયા એમના શિરે આવી. શિલીનભાઈ પરિભાષા સર્જનના પ્રથમ પાઠ પણ આ સમયે શીખ્યા. ગુજરાતી વિશ્વકોશમાં દસેક ટકા જેટલાં

લખાણો આયુર્વિજ્ઞાન વિભાગનાં હતાં અને એનું આપોજન, સંપાદન અને લેખન એ સઘણું શિલીનભાઈ સંભાળતા હતા. ક્યારેક એવું બનતું કે નિષ્ણાતના લેખો વિશ્વકોશની કક્ષા અને પદ્ધતિ પ્રમાણે ના હોય તો તેઓ જાતે એ લેખ લખીને નિષ્ણાતને બતાવીને એનું પરામર્શન કરતા.

એમના આ કાર્યને કારણે તેઓ વિશ્વકોશના આયુર્વિજ્ઞાનના સંપાદક તરીકે સાહજિક રીતે સ્થાન પામ્યા. વિશ્વકોશ માટેની એમની ચાહના અને અમારા સહુનો એમના પ્રત્યેનો મેમ એટલો હતો કે ગુજરાતી વિશ્વકોશના રૂમા ગ્રથનું વિમોચન કોલકાતામાં યોજવાનું નક્કી કર્યું અને વિશ્વકોશના કેટલાક સાથીઓ કોલકાતા ગયા. એ સાથીઓમાં ડૉ. શિલીન શુક્લ તો ખરા જ.

૨૦૦૭ની ૨૧મી જાન્યુઆરીએ કોલકાતાના કલામંદિરમાં ગુજરાતી વિશ્વકોશના રૂમા ગ્રથનો વિમોચન સમારોહ યોજાયો. પ્રસિદ્ધ બંગાળી વિવેચક પ્રો. સ્વપન મજૃમદારે એ ગ્રથનું વિમોચન કર્યું અને એ સમયે વિશાળ શ્રોતાઓ સમક્ષ વિશ્વકોશની ઉપયોગિતા વિશે પોતાનો ભાવ પ્રગટ કરતાં ડૉ. શિલીન શુક્લે કહ્યું, ‘આ વિશ્વકોશ તમામ સ્તર, વ્યવસાય અને કાર્યો કરતી વ્યક્તિઓને માટે ઉપયોગી છે. આંતરવિદ્યાકીય અભિગમ માટે પણ વિશ્વકોશ જરૂરી છે અને એના દ્વારા માહિતી, ભાષાની સમૃદ્ધિ અને પરિભાષા વિકાસ સાથે છે. આ પરિભાષાને લીધે સંસ્કૃતના અનેક શબ્દોની સાથે એ આપણો સંબંધ જોડી આપે છે.’ સંસ્કૃત ભાષા પ્રત્યે અખૂટ ચાહના ધરાવનાર એવા અભ્યાસી શ્રી શિલીન શુક્લે આયુર્વિજ્ઞાનની પરિભાષામાં એમના સંસ્કૃત જ્ઞાનનો બહોળે હથે ઉપયોગ કર્યો અને એમ માનતા કે આડકતરી રીતે સંસ્કૃતને ફરીથી લોકસમાજમાં સજીવન કરવાની પ્રક્રિયા વિશ્વકોશ દ્વારા ચાલી રહી છે.

અનુક્રમ

વિશ્વકોશ :	ઇશ્વરપૂજાનો પર્યાય	૩	કુમારપાળ દેસાઈ
વિચિત્ર મકાનો	૭	હેમંત વાળા	
ભૂ-ચુંબકીય ક્ષેત્રની અનોખી લીલા	૧૦	ચિંતન ભણ	
ગેસના બાટલાનો બૂચ	૧૩	રતિલાલ બોરીસાગર	
જાહેર સ્થળોએ સલામતીની વ્યવસ્થા	૧૭	પ્રવીણ ક. લહેરી	
વિરલ પિયાનોવાદકની વિદાય	૨૧	અભિજિત વ્યાસ	
ભારતીય કલાનું ભદ્રદર્શન	૨૩	પ્રવીણચંદ્ર પરીખ	
ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટ :			
આપણું ઓનલાઈન પગેણું	૨૫	હર્ષ મેસવાણિયા	
આશાનું કિરણ	૨૮	પ્રીતિ શાહ	
અસ્મિતા વિશેષ સંવાદ	૨૮	ભદ્રાયુ વદ્રરાજની	
વિશ્વકોશવૃત્ત	૩૪	-	

વ्यवसाये   ડોક્ટર   અને
 વળી શિક્ષણસંસ્થાઓનું   નેતૃત્વ
 સંભાળનારા ડૉ. શિલીન શુક્લે
 વિશ્વકોશનાં અધિકરણોને માટે એટલો
 બધો સમય આપ્યો કે જે એમના
 ભાષાપ્રેમ અને કર્તવ્યનિષ્ઠા સાથે
 વિદ્યાપુરુષાર્થનું દણાંત બની ગયું છે.
 એનું કારણ શું ? તેઓ કહેતા,
 ‘વિશ્વકોશ આમ જોવા જઈએ તો
 ઈશ્વરનાં અનેક નામોનો, એના
 ભાવોનો, એના જ ગુણોનો, એની
 કિયાઓનો જ સમૂહ છે. વિશ્વકોશ રચવો એ મારે મન તો ઈશ્વરનું અલગ પ્રકારનું
 પૂજન છે.’

તેઓ કહેતા કે, ‘આ વિશ્વકોશનાં અધિકરણોના લેખન-સંપાદને એમને ખુદને
 એમની અનેક ક્ષમતાઓનો પરિચય કરાવ્યો. તેમાં ખાસું વર્ધન અને ખાસો વિકાસ
 પણ થયો.’ આને માટે એ હંમેશાં આદરણીય ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર પ્રત્યે ઋષાભાવ
 અનુભવતા હતા. એ કહેતા કે, ‘ધીરુભાઈના પાંચ સદ્ગુણો એમને સ્પર્શી ગયા
 હતા અને તે પાંચ સદ્ગુણો હતા પૂર્ણ ધીરુભાઈની સૌભય પ્રિયર્થિતા, સતત
 કાર્યશીલતા, જ્ઞાનતેજ, લોકશિક્ષણ માટે જ્ઞાનપ્રકાશન અને કાર્યસિદ્ધ માટે દઢ સંકલ્પ
 સાથેનો પ્રતાપ.’

ધીરુભાઈ જે રીતે વિશ્વકોશના શબ્દશબ્દને ચકાસતા હતા અને એમની આવી
 કિયાશીલતા જોઈને શિલીનભાઈ અતિ હર્ષ અનુભવતા હતા અને કહેતા કે કર્મથી
 ઉદ્ભવતી આવી કાંતિને અધ્યાત્મવિદ્યામાં ‘તેજસ્સ’ કહે છે.

ગુજરાતી વિશ્વકોશના પાંચમા ખંડમાં કેન્સરવિષયક ઘણાં અધિકરણો હતાં. એ પછી
 એ ખંડની સંવર્ધિત આવૃત્તિ સાથે કેન્સરવિષયક માહિતીનું પણ નવસંસ્કરણ થયું. અમે
 સહૃદ્દે એમને આગ્રહ કર્યો કે ‘કેન્સર’ વિશે એક પુસ્તક તૈયાર કરી આપો, તો કેવું સારું!
 ગુજરાત કેન્સર એન્ડ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં મળેલો કાર્યાનુભવ અને સાથીઓના
 સહકારથી એમણે ‘કેન્સર’ વિશેનો દળદાર ગ્રંથ તૈયાર કર્યો. જેમાં શિલીનભાઈ ઉપરાંત
 બીજા છવ્યાસ સહલેખકો અને પરામર્શકોનાં લખાણો છે. આ હકીકત જ દર્શાવે છે
 કે શિલીનભાઈને એમના વ્યવસાયના સાથીઓ સાથે કેવો ગાઢ ઘરોબો હતો.

વિશ્વકોશભવનમાં ‘કેન્સર’ના ગ્રંથનું વિમોચન કરવામાં આવ્યું, જેમાં ગ્રંથને અંતે
 એમણે રહે જેટલાં પૂર્ણમાં ગુજરાતીથી અંગ્રેજી અને અંગ્રેજીથી ગુજરાતી એવી મૂલ્યવાન
 પરિભાષા આપી. શિલીનભાઈએ આ સિવાય કેન્સરના ૧૫૦થી વધુ સંશોધનલેખો
 અને પ્રોજેક્ટ્સ કર્યા છે તેમજ ઇન્ડિયન જર્નલ ઓફ મેડિકલ એન્ડ પીડિઆર્ટ્રિક
 ઓન્કોલોઝી તથા અન્ય ગ્રાણ જર્નલ્સના માનાઈ સંપાદક તથા બે અન્ય ગુજરાતી અને

ડૉ. શિલીન શુક્લાનું અભિવાદન કરતા

મુ. શ્રી ધીરુભાઈ ઠાકર

પાંચ તબીબી પુસ્તકોના લેખક અને લેખક-સંપાદક તરીકે કાર્ય કર્યું છે. તો વળી કેન્સર અંગે જાણકારી આપતી પચાસ ગુજરાતી પુસ્તિકાઓનું સર્જન કર્યું છે. તેઓ ઇન્ડિયન એસોસિયેશન ઓફ મેડિકલ એન્ડ પીડિઆટ્રિક ઓન્કોલોજી તથા ચાર મેડિકલ એસોસિયેશન્સના પૂર્વ-પ્રમુખ પણ હતા.

ગુજરાતી વિશ્વકોશ પૂર્ણ થયો, તે પહેલાં સમર્થ સર્જક શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈ શેઠના નેતૃત્વ હેઠળ ગુજરાતી બાળવિશ્વકોશના ગ્રંથો તૈયાર થયા અને તેમાં પણ ડૉ. શિલીન શુક્લે આયુર્વિજ્ઞાનના લેખો આપીને મહત્વનું પ્રદાન કર્યું. ૨૦૧૫માં શ્રી નંદુભાઈ દા. શુક્લે સ્થાપેલી ‘નવજીવન શિક્ષણસ્તીર્થ’ની સુવર્ણશતાબ્દી હતી અને તે સમયે સુવર્ણશતાબ્દી સમારોહના મારફતે ડૉ. કાન્તિલાલ રા. નાવડિયા સાથે શિલીનભાઈએ ‘આર્થ્રિથા આચાર્ય નંદુભાઈ શુક્લ’ નામનો એક ગ્રંથ તૈયાર કર્યો. એની સાથે નંદુભાઈ શુક્લની જન્મશતાબ્દી નિમિત્તે ભાવાંજલિ અર્પવાનો પણ આશય હતો અને આ ગ્રંથમાં પ્રેરણામૂર્તિ, પ્રેમમૂર્તિ અને વિદ્યામૂર્તિ શ્રી નંદુભાઈ શુક્લના જીવન અને કાર્યને આલેખતા ૧૦૮ વ્યક્તિઓના ભાવસભર, જ્ઞાનસભર તથા કૃતજ્ઞતાસભર લેખો પ્રગટ થયા અને એ રીતે ડૉ. શિલીન શુક્લે પિતાની પ્રતિભાને શબ્દાંજલિ આપી.

તેઓને માટે પિતા એ ગુરુસ્થાને હતા અને એ ગ્રંથમાં એમણે એમના પિતા નંદુભાઈ શુક્લના જીવનનાં અનેક પાસાંઓ આવરી લેતો રસપ્રદ અને હૃદયસ્પર્શી દીર્ઘ લેખ લખ્યો. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ પ્રત્યેની એમની વિદ્યાપીતિ અને સંસ્થાસેહનો અનુભવ તો ત્યારે થયો કે જ્યારે એમને એમના પિતાશ્રીની સ્મૃતિમાં ‘કેળવણીકાર શ્રી નંદુભાઈ દામોદર શુક્લ (શિક્ષણ, સાહિત્ય અને સંસ્કારવિષયક) વ્યાખ્યાનમાળા’ માટે સારી એવી રકમનું દાન આપ્યું. આ વ્યાખ્યાનમાળા પણ શ્રી શિલીનભાઈ શુક્લના શિક્ષણપ્રેમ અને આ સંસ્થા પ્રત્યેની મમતાનું સદાય પ્રતીક બની રહેશે. આ વ્યાખ્યાનમાળાનો વિશ્વકોશભવનમાં ૨૦૧૮થી પ્રારંભ થયો છે. એમના દરેક પ્રસંગે અને પ્રત્યેક કાર્યમાં એમનાં પત્ની ઉષાબહેનનો હુંકારો સાથ રહેતો. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ‘સાર્થ જોડણીકોશ’ની કોશસમિતિમાં છેક ૧૯૮૮થી સક્રિય સભ્ય તરીકે યોગદાન આપ્યું. શ્રી શિલીનભાઈએ આયુર્વિજ્ઞાનનો પરિભાષાકોશ તૈયાર કરવાનું કાર્ય સ્વીકાર્યું હતું અને એમની વિદ્યાય પૂર્વે એકાદ સપ્તાહ અગાઉ મેં એમને ફોન કર્યો, ત્યારે એમણે કહ્યું કે લગભગ બધા અક્ષરોની પરિભાષા પૂર્ણ થઈ ગઈ છે. હવે માત્ર એક જ અક્ષર બાકી રહ્યો છે અને તે તૈયાર થઈ જાય એટલે તમને એની સામગ્રી ઓનલાઈન મોકલી આપીશ. જેથી તમે એને વિના વિલંબે પ્રકાશિત કરી શકશો. એ એક અક્ષરની પરિભાષા બાકી રહી અને એમણે વિદ્યાય લીધી. જોકે વિશ્વકોશ દ્વારા એ પરિભાષા ગ્રંથ એની પૂર્ણતા સાથે જરૂર પ્રગટ થશે.

આજે તો એમ લાગે છે કે આયુર્વિજ્ઞાનના કેત્રમાં આગવી પ્રતિષ્ઠા ધરાવનાર, ગુજરાતી, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી ભાષાના આવા ભર્ફણ, ચાળીસથી પણ વધુ વર્ષોથી કેન્સરની દવાઓ વડે સારવાર કરનાર તબીબ અને મૂર્ખી ઊંચેરા માનવીની ખોટ પૂરી શકાશે નહીં.

— કુમારપાળ દેસાઈ

વિચિત્ર મકાનો

સમાજમાં ક્યારેક વિચિત્ર વલણ જોવા મળે છે. ક્યારેક આવાં સ્થાપિત વલણ પ્રત્યેક સમજ કે સિદ્ધાંતનું જીણો સંપૂર્ણ ખંડન કરે છે. સ્થાપત્યના ક્ષેત્રમાં છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષમાં એક વિચિત્ર વલણ પ્રથમિત થતું જોવા મળે છે. આ અસૈદ્ધાંતિક વલણના સિદ્ધાંતો સમજવા જેવા છે. પ્રત્યેક સ્થાપિત બાબતોથી વિપરીત જઈને તે પોતાની જ વાત સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રકારનું વલણ સ્થાપત્ય મારફતે જરૂરિયાતો માટે જવાબ ગોતવાને બદલે તે સ્વયં પ્રશ્ન સમાન બની રહે છે. આવું વલણ અનુસરવા પાછળનો તર્ક સમજવા ક્યાંક માનવીએ તર્કને બાજુમાં મૂકવો પડે છે. સ્થાપત્યની રચનાને અસર કરતાં કેટલાંક પરિબળો છે. આમાંનું કોઈ પરિબળ એટલું તો હાવી થઈ જાય છે! કે અંતે સ્થાપત્ય વિચિત્રતામાં પરિણામે છે!

ઈ. સ. ૨૦૧૨માં હેદરાબાદમાં ખુલ્લું મુકાયેલ રાષ્ટ્રીય મત્સ્યોદ્યોગ વિકાસ બોર્ડના માછલી આકારના મકાનની રચના પાછળ સ્થપતિએ શું ઉંટું વિચારમંથન કર્યું હશે! તેવી જ રીતે ચીનમાં ઈ. સ. ૨૦૦૭માં હુઆઈનાનમાં પિયાનો અને ગિટારના આકારનું મકાન બનાવાયું છે. યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થીઓની પ્રવૃત્તિ માટેના આ મકાનના આવા આકાર પાછળ સ્થપતિની વ્યક્તિગત વેલાણ માત્ર ન હોઈ શકે! આકારની વાતો કરીએ તો કેટલાંક મકાનો શંખ જેવાં તો કેટલાંક કોઈ દરિયાઈ જીવના આકારનાં તો કોઈ ખેડે જેવાં પણ બનાવાયાં છે. રણિયાનું લાકડાંમાંથી બનાવાયેલ ગેંગસ્ટર હાઉસ - ડાફું-લૂટારાનું ઘર આવું લાકડાના મકાનના ખેડે જેવું જ બનાવવામાં વળી કઈ સર્જનાત્મકતા છતી થતી જોવા મળે!

બાળકો માટે બનાવાયેલ કીડાંગણમાં કૂતરાના આકારનું કે હાથીના આકારનું મકાન બનાવી શકાય. આમાં બાળકો કલ્પનાતરંગોમાં ક્યાંક રાચી શકે; તેમને તેમાં મજા પણ આવે. પણ કોઈ સંસ્થાના મકાનમાં આવા આકારો પ્રયોજવાથી જે તે મકાનના કાર્યહેતુની ગંભીરતા ક્યાંક ઓછી થતી લાગે. વળી દિલ્હીના કમળ મંદિરમાં - બહાઈ સંપ્રદાયના મંદિરમાં કમળ આકાર પ્રયોજયો છે તે પણ માન્ય બને. આ કમળ અહીં એક પ્રતીક છે જે તે સંપ્રદાયની કેટલીક વિચારધારાને ભૌતિક સ્વરૂપે પ્રતિબિંબિત કરે છે. સ્થાપિત પ્રતીકોને યોગ્ય સ્વરૂપે યોગ્ય માત્રામાં આવેખવાથી જે તે ગૂઢ બાબતો જીણે પ્રત્યક્ષ થાય છે. વળી અહીં કમળનો આકાર જેમનો તેમ જડતાપૂર્વક નથી પ્રયોજયો. તેના આવેખનમાં પણ સૌચ્ચ સર્જનાત્મકતા અને સંવેદનશરીલતા વ્યક્ત થાય છે. આ તો એક વધુ જટિલ પડકાર હતો. આવાં જ કારણોસર ઔસ્ટ્રેલિયાના સિડનીમાં દરિયાકિનારે આવેલ ઓપેરા હાઉસમાં જે વહાણના સફની છાપ ઊભી કરાઈ છે તે માન્ય બને છે.

એની સામે ઔસ્ટ્રેલિયાના વિયેનામાં ઈ. સ. ૨૦૦૬માં બનાવાયેલ અર્વાચીન કળાના

આ પ્રકારની રચના પાછળ કયો નિર્ણય મહત્વનો બની રહ્યો હશે !

સંગ્રહાલયમાં વિશાળ મકાનના ખોખા પર જાણે ઉપરથી ઊંધું પડેલું મકાન ચોંટી ગયું છે. એક વાર કૌતુક તરીકે જોવું ગમે પણ ખરું, પણ ગંભીર સ્થાપત્યની પરિભાષામાં તે ન આવે. સ્પેનના બાર્સેલોનામાં ગાઉડી નામનો સ્થાપત્ય તેનાં મકાનોને વિચિત્ર વળાંકો આપતો, પણ તેની પાછળ ક્યાંક મકાનના ભારવહનના માર્ગને અનુસરવાનો વિચાર હતો. જ્યારે પોલેન્ડના સોપોટમાં બનાવાયેલ વિચિત્ર મકાનમાં ક્યાંક આવો તર્ક જરા પણ નથી દેખાતો. મજાની વાત એ છે કે આ મકાનને નામ જ 'ફ્રેડ હાઉસ' અપાંદું છે - જે વાજબી પણ છે. સમાજમાં ક્યાં, ક્યારે, કેટલી માત્રામાં અને ક્યાં કારણોસર વિચિત્રતા સ્વીકૃત બનતી હોય છે તે અહીં ચર્ચાનો વિષય નથી. પણ, આ બધાં મકાનો મારી દણિએ જીન્સનાં ફાટેલાં પેન્ટ જેવાં છે; જે યુવાનો ફેશન તરીકે પહેરી નાખે છે.

સ્થાપત્યમાં એ ચર્ચા વર્ષથી ચાલે છે કે આકાર ઉપયોગિતાને આધારે નક્કી થાય કે પસંદ કરાયેલ આકારમાં ઉપયોગિતા બેસાડવાની હોય ! વાત એમ છે કે બહુમતી સ્થાપત્યઓ ઉપયોગિતાને આધારે મકાનની રૂપરેખા નક્કી કરે છે. તેની સામે અમેરિકાના કેન્સાસમાં ઈ. સ. ૨૦૦૪માં બનાવાયેલ પુસ્તકાલયને હારબંધ ગોડવેલાં પુસ્તકો જેવો દેખાવ અપાયો છે તો અમેરિકાના જ ઓહિઓમાં ઈ. સ. ૧૯૭૭માં એક ઓફિસ માટે સાત માણનું મકાન બાસ્કેટ, ટોપલી જોવું બનાવાયું છે. આ મકાન માટે આ આકાર માટેનો તર્ક ક્યો! આ બાસ્કેટ યોગ્ય ન બની રહેવાથી ઓફિસવાળાઓએ તે મકાનનો ત્યાગ કર્યો અને હવે સ્થાનિક સત્તાવાળા વિચારે છે કે આનું શું કરવું ?

મેક્સિકોના મેક્સિકો શહેરમાં ઈ. સ. ૨૦૦૭માં બનાવાયેલ નોટીલસ પ્રકારના દરિયાઈ પ્રાણીના આકારનું મકાન હોય કે વિયેટનામના દલાતમાં દરિયાના પેટાળની સપાઠીનો ઘ્યાલ આપતું હેન્ગ નગા મકાન; અહીં પ્રેરણા દરિયાઈ સૂચિ છે, જ્યારે મકાન ધરતી પર બનાવવાનું હોય ત્યારે પ્રેરણાનું મૂળ કર્યું હોવું જોઈએ તે પણ એક

આજે માછલી કાલે ભગર પરમહિવસે વ્હેલ ... પણ શું કામ !

સંવેદનશીલ બાબત છે. આ બંને સ્થાને લાગુ પડતાં પરિબળો સાવ જ જુદાં છે અને માનવી જળચર પ્રાણી નથી જ.

કેટલાંક મકાનો ઊંખાં બનાવાય છે જેમાં ધાપરું નીચે તો પગથિયાં અને પાયો આકાશ તરફ હોય-શું કામ ! અમુક સ્થપતિએ અમુક મકાનો અંશતઃ તૂટી પડેલ જેવાં બનાવ્યાં છે. મકાનો ક્યાંક ઈડાં જેવાં તો ક્યાંક ઈયળ જેવાં, ક્યાંક પરપોટા જેવાં દેખાતાં તો ક્યાંક ખડક જેવાં બનાવાયાં છે. કેટલાંક મકાનો એવાં લાગે છે કે જીણે ઉપરથી પડેલા માટીના લોંદા આમતેમ પડી રહ્યા હોય તો અમુક મકાનને જોતાં મનમાં એવો ભાવ આવે કે વાવાજોડું આવ્યા પછી પતરાં આમતેમ થઈ ગયાં છે. જેમ માનવીય વિચિત્રતાઓનો પાર નથી તેમ સ્થાપત્યમાં પ્રયોજનેલી વિચિત્રતાઓનો પણ પાર નથી.

શું કાલે ઊઠીને આપણે જાહેર શૌચાલય કમોડના આકારનું બનાવીશું ? શું કોઈ સ્થપતિ તબીબની હોસ્પિટલ ઈન્જેક્શનની વિશાળ સિરિજ જેવી બનાવશે? જો આ પ્રકારનું વલણ ચાલુ જ રહ્યું તો કોઈ ઊઠીને અદાલતના મકાનની રચના જજસાહેબ દ્વારા વપરાતા લાકડાના હથોડા જેવી હશે. કોઈ પણ સામાન્ય વ્યક્તિ સમજી શકે કે આવા હથોડા જેવા આકારમાં બધી ઉપયોગિતા સમાવવી - જરૂરી દરેક કાર્યસ્થાનનો સમાવેશ કરવો અને તે પણ તેના ઉપયોગમાં સરળતા રહે તે રીતે - શક્ય નથી.

શું આ વિચારોમાં અભાવ કે ઘટનું પરિણામ છે કે માત્ર આ પ્રકારના આકારો માટેની ઘેલધા ! શું વ્યક્તિ યથાર્થ માટે મથામણ કરવા નથી માંગતો અને તેથી ટૂંકો માર્ગ અનુસરે છે ? આવા આકાર પ્રયોજવાથી જુદા પ્રકારની માથાકૂટ શું નથી વધી જતી અને છિતાં પણ અંતે ક્યાંક ઉપયોગકર્તને વધુ અગવડો નહિ પડતી હોય ! સ્થાપત્યમાં શેની પ્રશંસા કરવી ! સ્થાપત્યમાં દશ્ય-અનુભૂતિ પાછળનો મુખ્ય હેતુ કયો ? મકાનની સુંદરતા એટલે શું અને તેને નિર્ધારિત કરતાં પરિબળો ક્યાં ? - પ્રશ્નો ધંશા છે અને રોજબરોજ તેની સંખ્યામાં વધારો થતો જાય છે !

ભૂ-ચુંબકીય ક્ષેત્રની અનોખી લીલા

શિયાળો આવતાં જ યાયાવર પક્ષીઓ આપણા દેશમાં આવે છે. તેઓ જગત્કાળાવિત વિસ્તારોને પોતાનું હંગામી રહેઠાણ બનાવે છે. જોજનો દૂર ઉત્તરધ્રુવની નજીક આવેલા અતિ શીત પ્રદેશોનાં આ પક્ષીઓથી ત્યાંનો શિયાળો સહન ન થતાં તેઓ આપણાં મહેમાન બને છે. પક્ષીઓ ન તો જી.પી.એસ. વાપરે છે કે ન તો કોઈ દિશાનિર્દેશ કરતું ઉપકરણ તેમની પાસે હોય છે; તો પછી તેઓ અહીં સુધી પહોંચે છે કેવી રીતે? જવાબ છે ભૂ-ચુંબકીય ક્ષેત્રને ઓળખિને.

પૃથ્વીની ઉત્તર-દક્ષિણ ધરી પર એક આભાસી ચુંબક છે જેનો દક્ષિણધ્રુવ ઉત્તર તરફ અને ઉત્તરધ્રુવ દક્ષિણ તરફ હોય છે. તેને લીધે પૃથ્વીનું પોતાનું અદશ્ય ચુંબકીય ક્ષેત્ર રચાય છે. આ ભૂ-ચુંબકીય ક્ષેત્રની તીવ્રતા ચુંબકીય ધ્રુવ પર મહત્તમ અને વિષુવવૃત્ત પર ન્યૂનતમ હોય છે. પૃથ્વી પર ભૌગોલિક ધ્રુવોથી ચુંબકીય ધ્રુવો થોડા દૂર છે; અલગ છે અને તે હિસાબે ભૌગોલિક મધ્ય રેખા (વિષુવવૃત્ત) અને ચુંબકીય મધ્ય રેખા પણ મિન્ન મિન્ન છે. આ અદશ્ય ચુંબકને લીધે પૃથ્વીના આસપાસ એક ચુંબકીય ક્ષેત્ર રચાય છે. જ્યારે પૃથ્વીના ચુંબકીય ક્ષેત્રમાં મુક્ત રીતે ફરી શકતી ચુંબકીય સોય આપણે ગોઠવીએ ત્યારે અસમાન ધ્રુવોના આકર્ષણને લીધે સોયનો ઉત્તરધ્રુવ ઉત્તર દિશા તરફ રહે છે. પોતાના કેન્દ્ર પર મુક્ત રીતે ફરી શકતી ચુંબકીય સોયવાળા ઉપકરણને આપણે હોકાયંત્ર (Compass) તરીકે ઓળખિએ છીએ. હોકાયંત્રનો વ્યાપક ઉપયોગ નાવિકો કરતા હતા અને કરે છે. આજના જી.પી.એસ.ના જમાનામાં પણ વાસ્તુશાસ્ત્ર પ્રમાણે મકાનની બાંધણી કરવી હોય કે પવનની દિશામાં બારી મુકવી હોય તો હોકાયંત્ર જેવું હાથવગું સાધન કોઈ નથી. આપણે સદીઓથી એ વાત જ્ઞાણીએ છીએ કે પૃથ્વીના ચુંબકીય ક્ષેત્રનો પ્રભાવ માનવ, પક્ષી અને અન્ય જીવો પર વધતા-ઓછા અંશે પડે છે. કદાચ આ જ કારણથી દક્ષિણ-ઉત્તર દિશામાં શરીર રહે તેમ સૂવાનું યોગ્ય માનવામાં આવે છે. પ્રકૃતિના કેટલાક જીવો, ખાસ કરીને પક્ષીઓની પાસે છઢી ઇન્દ્રિયની જેમ હોકાયંત્રનું વરદાન હોય છે. હવે એ વાતને પણ સમર્થન મળે છે કે પક્ષીઓ પૃથ્વીના ચુંબકીય ક્ષેત્રને ઓળખિ દિશાસૂચન મેળવે છે. એવું અનુમાન છે કે પક્ષીના માથામાં કોઈ ચુંબકીય તત્ત્વ હોય છે અથવા તો તેના શરીરમાં કોઈ ચુંબકીય સંવેદિત પદાર્થ (પ્રોટીન) હોય છે. કેટલાક પ્રયોગો આ બન્ને ધારણાને અલગ અલગ રીતે પ્રતિપાદિત કરે છે. એટલે કે પક્ષીઓમાં નૈસર્જિક હોકાયંત્ર હોય છે.

કબૂતરને દિશાની અસાધારણ સમજ હોય છે. કબૂતરને પોતાનો માળો શોધવા માટે ન તો કોઈ ભૌતિક નિશાનીની જરૂર પડે છે કે ન તો તે નભામાં સૂરજના સ્થાનનો આધાર રાખે છે. ન્યૂજીલેન્ડના વિજ્ઞાનીઓના અભ્યાસ અનુસાર કબૂતરની ચાંચ લોહયુક્ત

પદાર્થની બનેવી હોય છે જેથી તે ચુંબકીય રેખાઓ પ્રત્યે સંવેદનશીલ છે. કબૂતરની ચાંચમાં લોહતત્ત્વ હોવાના અનુમાનને પ્રતિપાદિત કરવા માટે કેટલાક પ્રયોગોના ભાગ રૂપે ચાંચને બહેરી કરી દીધી તોપણ અને ચાંચ પર નાનકું ચુંબક લગાવી દીધું તોપણ કબૂતરોનું દિશાજ્ઞાન શૂચ થઈ ગયું. જ્યારે કેટલાંક પક્ષીઓની આંખમાં ચુંબકીય સંવેદક હોય છે. આ પક્ષીઓ ઉઘાડી આંખે ચુંબકીય રેખાઓ જોઈ શકે છે. જોકે આંખનું ચુંબકીય સંવેદક ખાસ પ્રકારના પ્રકાશની હાજરીમાં જ સક્રિય હોય છે. વિશિષ્ટ પ્રકાશની હાજરીને લીધે વિહંગમાં એક રાસાયણિક પ્રક્રિયા થાય છે. આ રાસાયણિક પ્રક્રિયા ચુંબકીય રેખાઓ પર નિર્ભર હોય છે. આ વિશિષ્ટ રાસાયણિક પ્રક્રિયા પક્ષીને દિશા-સૂચન કરે છે.

પ્રકાશ સંવેદિત કિએટોકોમ નામનું પ્રોટીન ઘણી વનસ્પતિ અને જીવોમાં જોવા મળે છે. તે વિશિષ્ટ પ્રકાશના સંપર્કમાં આવતાં જ રાસાયણિક પ્રક્રિયા શરૂ કરે છે. કિએટોકોમ વનસ્પતિમાં અનેક પ્રક્રિયાનું સંચાલન કરે છે - તેમાંની એક છે છોડનું ઊર્ધ્વ દિશામાં વધવું. આ પ્રોટીનની મદદથી જ વનસ્પતિ દિવસ અને રાતનો તફાવત ઓળખી શકે છે. કેટલાંક પક્ષીઓની આંખોના પડા (રેટિના) પર કિએટોકોમ હોય છે જે તેમની ચુંબકીય સંવેદનાને ઉજાગર કરે છે. કુટ્ટલાય નામની માખીની આંખોમાં રહેલું કિએટોકોમ પ્રોટીન અધોરક્ત તેમજ પારજાંબલી કિરણોની હાજરીમાં ચુંબકીય સંવેદના જાગ્રત કરે છે. પ્રકાશ અને ચુંબકીય ક્ષેત્રના વિવિધ સંયોજનથી સાબિત થયું કે માખીની આંખોનું કિએટોકોમ અધોરક્ત તેમજ પારજાંબલી કિરણોની હાજરીમાં ચુંબકીય રેખાઓ ઓળખી દિશાજ્ઞાન મેળવે છે. આવું જ એક અન્ય પ્રોટીન જાણમાં આવ્યું જેને નામ અપાયું ‘ટાઇમલેસ પ્રોટીન’. આ પ્રોટીન જીવોના દિવસરાતના લયનું સંચાલન કરે છે. કિએટોકોમ, પિરિયડ અને ટાઇમલેસ પ્રોટીનો સાથે મળીને જૈવિક લય નક્કી કરે છે.

હવે એક નયનરભ્ય ઘટના વિશે વાત કરીએ જેના મૂળમાં પણ ભૂ-ચુંબકીય ક્ષેત્ર છે. પૃથ્વીવાસીઓ માટે બાવીસમી ડિસેમ્બરનું પણ અનેરું મહત્ત્વ છે. બ્રહ્માંડમાં પૃથ્વીના સ્થાન અને તેની પોતાની ધરી પરના જુકાવને કારણે ઉત્તર ગોળાઈમાં આ દિવસ દીર્ઘ રાત્રીનો છે. ઉત્તરાય નજીકના પ્રદેશોમાં તો બસ રાત જ રાત રહે છે. સૂર્યપ્રકાશમાં ન જોવા મળતી કુદરતની લીલા જોવાનો આ ઉત્સવ છે. આ લીલા છે બ્રહ્માંડનાં અદ્ભુત સર્જનો પૈકી એક એવી મોહક અને રહસ્યરભ્ય ઘટના ‘ધ્રુવીય પ્રકાશ - Aurora.’ નભમાં નૃત્ય કરતો આ પ્રકાશ રાત્રે જ દેખાય છે. પાંસઠથી બોંતેર અંશ અક્ષાંશ વચ્ચેના ધ્રુવીય પ્રદેશમાં આ ઘટના વધુ સારી રીતે જોઈ શકતી હોવાથી તેને ‘ધ્રુવીય પ્રકાશ’ તરીકે ઓળખીએ છીએ. આઈટિક અને એન્ટાઈટિક વૃત્ત પર ગરબા લેતો પ્રકાશ જેમ ધ્રુવ તરફ જઈએ તેમ ઓછો થતો જાય છે. પૃથ્વીના ચુંબકીય ધ્રુવ પર આછો લાલ પ્રકાશ માથા પર નૃત્ય કરે છે પણ ધ્રુવથી દૂર જઈએ તેમ તે ક્ષિતિજ પર લીલા અથવા લાલ રંગનો દેખાય છે. ઉત્તર ગોળાઈની વાત કરીએ તો ધ્રુવીય પ્રકાશ ઉત્તરીય ક્ષિતિજ પર કળા કરે છે. આ ઘટનાનું વૈજ્ઞાનિક વર્ણન સત્તરસો એકતાલીસમાં

સેલ્ભિયસે આપું હતું. પૃથ્વીના આયનમંડળને લીધે ઉદ્ભવતી આ ઘટનાને નજીકથી જોવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

પૃથ્વીનું વાતાવરણ જુદા જુદા વાયુઓના મિશ્રણથી બનેલું છે જેમાં મુખ્ય હિસ્સો નત્રવાયુ (નાઈટ્રોજન - 78 ટકા) અને પ્રાણવાયુ (ઓક્સિજન - 21 ટકા)નો છે. વાતાવરણના પડના ગુણ પ્રમાણે તેને બિન્ન બિન્ન નામથી આપણે ઓળખીએ છીએ. જેમાંનું એક સ્તર છે આયનમંડળ. તે પૃથ્વીની સપાઠીથી ઉપર અંસીથી ત્રણસો ડિલોમીટર સુધી વિસ્તરેલું છે. સૂર્યમાંથી આવતાં પારાજાંબલી અને ક્ષ-કિરણોને લીધે પ્રકાશ-આયનીકરણ થાય છે જેના કારણે હવાના અણુઓમાંથી ઈલેક્ટ્રોન અને આયન (વીજસંચારિત અણુ) છૂટા પડે છે અને રચાય છે ‘આયનમંડળ’.

ધ્રુવીય પ્રકાશને પદાર્થવિજ્ઞાન કંઈક આ રીતે સમજાવે છે. સૂર્ય સપાઠી પરના સક્રિય વિસ્તારો અચાનક અત્યંત તેજસ્વી બની જાય છે અને વિપુલ પ્રમાણમાં શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. જે ક્ષ-કિરણો, પાર જાંબલી કિરણો અને રેડિયો તરંગો તરંકે ઉત્સર્જિત થાય છે. આ સમયે અસંખ્ય વીજકણો પણ ફેંકાય છે. ધ્રુવીય પ્રકાશ આયનમંડળમાં થતા તેજાણુઓના ઝાવને આભારી છે. સૌર તેજ વિસ્કોટ પણી સૌર પવનની ઊર્જા મહત્વમાં પ્રમાણમાં ભૂ-ચુંબકીય મંડળમાં પ્રવેશે છે. સૌર પવનનો વેગ ચાર સો કિમી. પ્રતિ સેકંડ હોય છે અને પ્રતિ ઘન સે.મીટરે પાંચ આયન હોય છે. ભૂ-ચુંબકીય રેખાઓને લીધે પ્રવેગિત થઈ તેને માર્ગ ધ્રુવીય વિસ્તારના ઉચ્ચ વાતાવરણમાં પ્રવેશે છે. આ પ્રવેગિત ખાત્રમા કણો વાતાવરણના અન્ય કણો સથે અથડાઈ તેને ઉત્સર્જિત કરે છે જેથી વાતાવરણના કણો ઉત્સર્જિત થાય છે. ઉત્સર્જિત અણુઓમાં ઈલેક્ટ્રોન તેની સ્થાયી અભિષ્કક્ષાથી ઉચ્ચ અભિષ્કક્ષામાં જાય છે. જ્યારે તે પોતાના ઊર્જા સ્તર પર પાછા ફરે ત્યારે વધારાની ઊર્જાનું પ્રકાશના રૂપમાં ઉત્સર્જન કરે છે. વાતાવરણમાંના ઉત્સર્જિત પ્રાણવાયુના અણુઓ જ્યારે પોતાની અવસ્થામાં પાછા આવે છે ત્યારે તેણે શોષેલી ઊર્જાની માત્રા પ્રમાણે લીલો, કથાઈ કે લાલ રંગના તેજાણુઓ છોડે છે અને તેવી જ રીતે ભૂરો અથવા લાલ પ્રકાશ નત્રવાયુના ઉત્સર્જિત અણુઓને આભારી છે. તેથી જ તો ધ્રુવીય પ્રકાશ નૃત્ય મહદુંથે પોપટી અને લાલ રંગના જળહળતા વિવિધ ગતિશીલ આકાર ધરવતા હોય છે જે ઘનધોર દીર્ઘ રાત્રિએ કોઈ પણ સાધન વગર માણવા માટે ધ્રુવીય પ્રદેશની નજીકના દેશોની મુલાકાત લેવી જોઈએ. ઉત્તર ગોળાઈમાં ડિસેમ્બરમાં બનતી આ ઘટના દક્ષિણ ગોળાઈમાં જૂન મહિનામાં બને છે.

ઉપગ્રહ પ્રણાલીને ધ્રુવીય પ્રકાશ નુકસાન પહોંચાડી શકે છે. પૃથ્વી પર સર્જયેલા શક્તિશાળી ધ્રુવીય પ્રકાશને લીધે ઉત્તર અમેરિકા અને ઉત્તર યુરોપમાં વર્ષ ૧૯૮૮માં લગભગ નવ કલાક સુધી વીજપ્રણાલી ખોરવાઈ ગઈ હતી. હા, ધ્રુવીય પ્રકાશના ચાર્જ પાર્ટિક્લમાં દશ લાખ મેગાવોટ જેટલી ઊર્જા હોય છે. આ ઊર્જાને એકત્રિત કરી ઉપયોગ કરવાની દિશામાં પ્રયાસ હાથ ધરવાનો સમય આવી ગયો છે.

– વિનિત ભડ્ય

ગેસના બાટલાનો ભૂય

ગેસ પર ચા બની રહી હતી. અત્યારે કામચલાઉ રીતે હું ધરનો રખેવાળ વડો હતો. કારકુણ કે ધરમાં હું એકલો હતો. ધરના બધા સભ્યો અઠવાડિયા માટે બહારગામ ગયા હતા. આ એક અઠવાડિયું ધરમાં મારું જ ધાર્યું થવાનું હતું. ‘આઠ વાગ્યા, હવે ઊઠો.’ ‘નવ વાગ્યા, હવે છાયું મૂકો ને નાદી લો...’ વગેરે વગેરે ફરમાનો હમણાં થવાનાં નહોતાં. હા, તો ગેસ પર ચા બની રહી હતી. એકાએક તપેલીનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને ચા ઊભરાવા માંડી. પણ તપેલીના હૃદયનો સંદેશો મારા મગજ સુધી જલદી પહોંચ્યો નહિ. ચા ઊભરાઈને છેક તપેલીના કાંદા સુધી આવી ગઈ. તપેલી પોતાનું સમગ્ર હૃદય ખેંટ્ઝોર્મ પર ઠાલવી દેવા તૈયાર થઈ ગઈ. એકાએક મારા મગજમાં જબકારો થયો. રાજા પુરુરવાએ બેબાકળા બનીને ઉર્વશીને શોધી હતી, એમ સાણસી શોધવા હું બેબાકળો થઈ ગયો. પણ પુરુરવાને જેમ ઉર્વશી ક્યાંય દેખાઈ નહોતી એમ મને સાણસી ક્યાંય દેખાઈ નહિ. પરંતુ એકાએક ચમત્કાર થયો. બાલકૃષ્ણના પગનો અંગૂઠો અડતાં જ જમનાનું પૂર ઓસરી ગયું હતું તેમ તપેલીમાંથી બહાર નીકળી જવા મથતી ચા એકાએક પાછી તપેલીમાં સમાઈ ગઈ. સીધીસાદી ઘટનાઓ પણ મને જલદી સમજીતી નથી તો આવી ચમત્કારિક ઘટના તરત સમજીઈ જાય એ તો શક્ય જ નહોતું. પણ આ ચમત્કાર હતો એમાં શંકા નહોતી.

ધરમાં બીજું દૂધ નહોતું. ચા બહાર ઢળી ગઈ હોત તો અત્યારે બપોરની ઊંઘ પછીની અનિવાર્ય ચાથી મારે વચ્ચિત રહેવું પડત. પ્રભુએ ચમત્કાર કરી ચાને તપેલીમાં સમાવી દીધી. પણ આપણે બેધાન હોઈએ તો પ્રભુ એકાદ વાર ચમત્કાર કરીને બચાવે પણ પછી તો આપણે જાગ્રત થવું જ પડે. હું જાગ્રત થયો. સાણસી શોધી કાઢી. ચા ફરી ઊર્વારોહણ કરે તો ચાનું રક્ષણ કરવા મેં જમણા હાથમાં સાણસી ધારણ કરી. પણ આ શું? ચા એમની એમ જ તપેલીમાં સ્થિર હતી. કપાળ પર બે-ત્રાણ હળવી ટપલીઓ મારી હું મારા મગજને ઓર્ડરમાં લાવ્યો અને મેં જોયું તો ગેસ જ બુઝાઈ ગયો હતો. બટન બંધ નહોતું થયું અને ગેસ બુઝાઈ ગયો હતો — બિનબાદલ બરસાત! પ્રભુ મદદ કરે છે ત્યારે કેવી અદ્ભુત રીતે કરે છે! પ્રભુનો ઉપકાર માની હું લાઈટરથી ગેસ પેટાવવા માંડ્યો. લાઈટરમાંથી તિખારા ઝર્યા પણ ગેસમાં ચૈતન્યનો સંચાર ન થયો. એટલે મેં દીવાસણી સળગાવી, પણ ગેસ ન સળગ્યો. મેં ત્રાણ દીવાસણી એકસાથે રાખીને સળગાવીને ગેસ પાસે ધરી. મારાં આંગળાંને અજિનો સ્પર્શ થયો પણ ગેસને ન થયો. ઓહ! ગેસ ખલાસ થઈ ગયો છે એનો મને ખ્યાલ આવ્યો. અલબત્ત, આ ખ્યાલ આવ્યા પછી પણ પરની શ્રદ્ધા વિચલિત ન થઈ. પણ બાટલો ખાલી હોય તોય પ્રભુ ગેસ સળગાવી આપણે એવું પણ હું માનતો નહોતો. પુરુષાર્થ કરી ગેસનો બાટલો બદલવો પડશે એ હું સમજતો હતો. ગેસ ભરેલું બીજું સિલિન્ડર ધરમાં હતું પણ ખરું.

કોઠારમાંથી એને રસોડામાં લાવવાનો અને સગડી સાથે એનું જોડાશ કરવાનો પુરુષાર્થ હું કરું તો જ હવે ગેસ પર ચા થઈ શકશે એની મને ખાતરી થઈ ગઈ.

હું પુરુષાર્થ કરવા કટિબદ્ધ થયો. ઘરના કોઈ ને કોઈ સભ્યને ગેસનો બાટલો બદલતાં મેં ઘણી વાર જોયા હતા. જૂના બાટલાનો સગડીથી વિઝ્ઞેદ કરાવવાનો અને નવા બાટલાનો તેની સાથે યોગ કરી દેવાનો એટલું જ એમાં કરવાનું હોય છે. એટલે આ કામ ઘણું સરળ છે એમ હું સમજતો હતો પણ જગતમાં સરળ દેખાતાં બધાં કામો ખરેખર સરળ નથી હોતાં – બધાં માટે તો નથી જ હોતાં. કોઠારમાંથી ભરેલા બાટલાને રસોડામાં લાવવાનું કામ મેં ધાર્યું હતું એટલું સરળ ન નીકળ્યું. ખાલી બાટલો ઊંચકીને રસોડામાં લાવવાનું પણ મારે માટે શક્ય નહોતું, તો પછી ભરેલો બાટલો ઊંચકીને લાવવાનો તો પ્રશ્ન જ નહોતો. ગેસના બાટલામાં ગેસ હોવો જોઈએ એના કરતાં કેટલીક વાર ઓછો હોય છે એવી ફરિયાદો થાય છે, પણ ગેસના ભરેલા બાટલાને એક જગતાંથી બીજી જગતાં જીવામાં ગ્રાહકને સરળતા રહે, એને શારીરિક કષ ઓછું પડે એ માટે જ તેઓ ઓછો ગેસ ભરતા હશે એમ મને લાગે છે. પણ આ જગત જોઈએ એટલું ગુણગ્રાહી નથી. એટલે મને સહેલાઈથી સમજાઈ ગઈ એ વાત બીજાંઓને મુશ્કેલીથી પણ સમજાતી નથી.

બાટલો કોઠારમાંથી રસોડામાં કેમ લાવવો એ અંગે મેં થોડું ચિંતન કર્યું. બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને માણસ ખૂબ મહેનત પડે એવાં કામો વગર મહેનતે કરવા અથવા ઘણી ઓછી મહેનતે કરવા સમર્થ થયો છે. એટલે જ મનુષ્યજ્ઞતિનો આવો અપ્રતિમ વિકાસ થયો છે. સામાન્ય રીતે મહેનતનાં કામ બીજાંઓ પાસે કરાવવામાં જ હું મારી બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરું છું પણ અત્યારે કોઈ હાજર નહોતું. એટલે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને મારે જ ગેસના બાટલાને કોઠારમાંથી રસોડામાં ટ્રાન્સફર કરવાનો હતો. જેમની પાસે બુદ્ધિ છે, બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાની સૂર્જ છે, એમને કશોક ને કશોક રસ્તો જડી જ આવે છે એવું જેમને બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાના જાગ્ર અવસર આવતા નથી એવા લોકો માને છે. આવા લોકો પર ભરોસો મૂક્ખિને મેં મારી બુદ્ધિને કામે લગાડી. ભરેલા બાટલાને પહેલાં ભૂમિશયન કરાવવું અને પછી એને ગબડાવતાં ગબડાવતાં રસોડામાં લાવવો એવો માર્ગ મને સૂર્જથો. બાટલાનો સુદર્શન ચક જેવો ઉપરનો ગોળ ભાગ જાલીને મેં બાટલાને ભૂમિ પર સૂર્ય જવાની આજ્ઞા કરી. પણ આ રીતે એક તુચ્છ મનુષ્યની આજ્ઞા માનવામાં એને નાનામ લાગી હશે એટલે ઓઝે અત્યંત ઝડપથી પૃથ્વી પર પડતું મૂક્યું. મારા પગનો પંજો બાટલા નીચે દબાઈ જતાં માંડ રહી ગયો. પગનો પંજો બાટલા નીચે દબાઈ ગયો હોત તો મારે ભાગે બે-ચાર મહિનાનો ખાટલો આવત.

‘સુજ્ઞ માણસો કામનો આરંભ જ કરતા નથી અને આરંભ કરે છે તો અધૂરું રાખતા નથી.’ એવું એક સંસ્કૃત સુભાગિત છે. હું તો જોકે આ સુભાગિત વાંચ્યા પહેલાંથી - લગભગ જન્મથી જ - કોઈ કામનો આરંભ બને ત્યાં સુધી કરવો જ નહિ એમ માનતો આવ્યો છું અને આ માન્યતાને આચરણમાં પણ મૂક્તો આવ્યો છું. એ રીતે હું જન્મથી જ સુજ્ઞ માણસ છું એમ સહેલાઈથી સાબિત થઈ શકે એમ છે. પણ અત્યારે બુદ્ધિનો

ઉપયોગ કરીને (ખરેખર તો દુરુપયોગ કરીને) મેં બાટલો બદલવાના કાર્યનો આરંભ કરી દીધો હતો. એટલે હવે એ કામ એક સુજ્ઞ માણસ તરીકે પૂરું કરવાનું મારે માટે અનિવાર્ય હતું. મેં બાટલાને ગબડાવવા માંડ્યો. આ બાટલાને આ રીતે જમીન પર પટકીને આ પૂર્વ કોઈએ નહિ ગબડાયો હોય એટલે એને આ પરિસ્થિતિ ઘણી અપમાનજનક લાગી હશે એવું એના વર્તન પરથી મને લાગ્યું. એણે વારંવાર મારા એકાદ પગને કે બંને હાથને એની વિશાળ કાચા નીચે ચગડી નાખવાનું ખુન્નસ બતાવ્યું પણ કેવળ પ્રભુકૃપાથી મારા હાથપગ સલામત રહ્યા.

બાટલાને ગબડાવી ગબડાવીને હું રોડામાં તો લાવ્યો, પણ ખરું દુર્ગમ કાર્ય તો હવે કરવાનું હતું. જૂના બાટલાને સગરીથી વિખૂટો પાડવો અને નવા બાટલાને એની સાથે જોડી દેવો એ સામાન્ય લાગતું કામ ખરેખર સામાન્ય નથી. બાટલા પર મારેલું સીલ ખોલવા મેં ઘણી મથામણ કરી, પણ બચ્યું માથી વિખૂટું પડવાનો ઈનકાર કરે એમ એણે બાટલાથી વિખૂટા પડવાનો ઈનકાર કર્યો. મને યાદ આવ્યું કે વર્ષો પહેલાં પ્રાઇમસ ફાટવાને કારણે હું દાઝી ગયો હતો ત્યારે જ્યોતિષના જાણકાર એવા મિત્રે કહ્યું હતું કે તમારી કુંડળીમાં અંગારયોગ હોવો જોઈએ. એ અંગારયોગ આજે ફરી પ્રબળ બની જાય અને ગેસનો બાટલો ફાટે તો જીવતા રહેવાની શક્યતા નહીંવત્તુ ગણાય. પડોશીની મદદ લઈ શકાય પણ અત્યારે બાજુના ત્રણેય ફ્લેટમાં કેવળ મહિલાઓ જ વેર હોય. આમાંથી કોઈ પણ બહેન મદદ કરે જ. પણ મારાથી ન થાય એવું કામ એક સ્ત્રી કરી દેખાડે એમાં મને માસું જ નહિ, જગતના તમામ પુરુષોનું અપમાન લાગ્યું. કાશ્મીરના પ્રશ્ને ભારત સરકાર મૂંજાઈ ગઈ છે એમ ગેસના બાટલાના પ્રશ્ને હું મૂંજાઈ ગયો.

એકાએક મારા મનમાં પ્રકાશ થયો. ઈમરજન્સી વખતે ગેસની દુકાને જોડવાના ટેલિફોન નંબર મેં નોંધી રાખ્યા હતા. આ નંબર જોડવાથી ગેસની ઈમરજન્સી સેવા ચોવીસે કલાક ઉપલબ્ધ હોઈ શકે છે એ હું જાણતો હતો. મેં ફોન જોડ્યો. ઈમરજન્સી સેવાને લગતો ફોન છે એટલે કોઈ કર્મચારી ફોન પર હાથ રાખીને જ બેઠો હશે અને ઘંટી વાગતાં જ ફોન ઉપારી લેશે એમ મેં ધાર્યું હતું પણ ઠીક ઠીક વખત ઘંટી વાગી તોય કોઈએ ફોન ન ઉપાડ્યો. હું ફરી મૂંજાઈ ગયો પણ ત્યાં કોઈએ ફોન ઉપાડ્યો. મેં પૂછ્યું : ‘ગેસની ઈમરજન્સી સેવાનો આ નંબર છે?’ મારા અવાજમાં સ્વાભાવિક રીતે જ ગત્યાટ ભગેલો હતો.

‘બોલો! શો પ્રોબ્લેમ છે?’ સામેથી કોઈએ પૂછ્યું.

‘ગેસની ઈમરજન્સી છે. આપને ત્યાંથી કોઈ તાત્કાલિક આવે એ અનિવાર્ય છે.’

‘કેવા પ્રકારની ઈમરજન્સી છે?’

‘એ તો હું સમજાવી શકું એમ નથી પણ ગેસનો બાટલો ફાટે એવી શક્યતા છે એમ પણ કહેવાય.’

‘હું?’ ગેસનો બાટલો ફાટવાની વાત સાંભળી એમનો અવાજ ફાટી ગયો. ‘તમાસું સરનામું લખાવો’ એમણે કહ્યું.

મેં સરનામું લખાવ્યું. દસ જ મિનિટમાં મોટી ઈમરજન્સી બોક્સ લઈને એક ભાઈ હાજર થયા. ‘રતિલાલ બોરીસાગર તમે?’ એમણે પૂછ્યું. મેં હા પાડી. ‘ચાલો બતાવો શી ઈમરજન્સી છે?’ એમ કહી એમણે પેટી ઉઘાડી. પેટી ખાસ્સી વજનદાર હશે એમ ઉઘાડવામાં એમને પડતી તકલીફ પરથી લાગતું હતું. ‘પેટી તો ખૂલશે ને?’ એવો પ્રશ્ન મને થયો. પણ મેં પૂછ્યો નહિ. એમને હું રસોડામાં લઈ ગયો અને ગેસનો બાટલો બતાવીને મેં કહ્યું, ‘ગેસના આ બાટલાનો બૂચ મારાથી ખૂલતો નથી. એ બૂચ ખોલવાનો છે અને સગડી સાથે બાટલાને ફિટ કરવાનો છે.’

‘આમાં ઈમરજન્સી ક્યાં આવી? તે દિવસે પહેલી એપ્રિલ હતી. એટલે મેં તેમને એપ્રિલફૂલ બનાવ્યા હોય એવો એમને વહેમ પડ્યો હોય એમ મને લાગ્યું. હું ગબરાઈ ગયો. મેં કહ્યું, ‘ઈમરજન્સી સાપેક્ષ બાબત છે. તમને ઈમરજન્સી ન લાગતી હોય એમાં મને ઈમરજન્સી લાગી શકે. ઈન્ટિરાજીએ ઈમરજન્સી લાગી ત્યારે પ્રજાને અને વિરોધ પક્ષવાળાને ઈમરજન્સી લાગી હતી એવી ઈન્ટિરા ગાંધીને કે કોંગ્રેસવાળાઓને નહોતી લાગી.’

‘સંદેશ’માં દર રવિવારે રતિલાલ બોરીસાગર લખે છે તે તમે છો?’ એમણે એકાએક પૂછ્યું, આ માણસ ‘સંદેશ’માં મારી ફરિયાદ કરશે કે શું? એવી મને બીક લાગી. બીતાં બીતાં મેં હા પાડી. એ હસી પડ્યા ને બોલ્યા, ‘તમારા લેખો વાંચીને તમને જેવા ધારેલા તેવા જ તમે ખરેખર છો એવું લાગે છે. (એવા જ બાધા ખરેખર છો - એવું એમને કહેવું હશે, પણ વિવેકમાં ‘બાધા’ શબ્દ બોલ્યા નહિ). તમારું કામ કરતાં મને આનંદ થશે’ કહી એમણે એક મિનિટમાં બૂચ ખોલી નાખ્યો અને બે-ત્રણ મિનિટમાં બાટલાને સગડી સાથે જોડી દીધો.

એક ઈમરજન્સીનો સુખદ અંત આવ્યો.

— રતિલાલ બોરીસાગર

શ્રી ધીરુબહેન પટેલ બાળ-કિશોર સાહિત્ય કેન્દ્ર

ગુજરાતી વિશ્વકોશ દ્વારા એક નવું આયોજન આકાર લઈ રહ્યું છે. દર રવિવારે સવારે ૧૦.૩૦ વાગ્યે વિશ્વકોશ દ્વારા આજનાં બાળકોને પસંદ પડે તેવું કથાવસ્તુ ધરાવતી વાર્તા પ્રસ્તુત થશે. જેનાથી બાળકોને ગુજરાતી ભાષામાં રસ પડે અને વર્તમાન સમયને અનુલખીને રચાયેલી વાર્તાઓનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય.

દિસેમ્બર મહિનામાં ૪ દિસેમ્બરે ‘બિલાડીનું ગીત’, ૧૧ દિસેમ્બરે ‘બુદ્ધિશાળી બટુકજી’, ૧૮ દિસેમ્બરે ‘જગુભાઈનું જુદ્ધાણું’ અને ૨૫ દિસેમ્બરે ‘નાતાલની ભેટ’ એ વાર્તા રજૂ થશે.

૪ અને ૧૮ દિસેમ્બરે પ્રસ્તુત થનારી વાર્તાનું લેખન અને રજૂઆત અલ્યા શાહ અને ૧૧ અને ૨૫ દિસેમ્બરે પ્રસ્તુત થનારી વાર્તાનું લેખન અને રજૂઆત પ્રીતિ ચોકસી કરશે.

આ ઉપરાંત દર રવિવારે વાર્તા સાથે એક બાળગીત રજૂ કરવામાં આવશે.

દર રવિવારે ૧૦.૩૦ વાગ્યે આ બાળવાર્તાઓ યૂટ્યુબ ચેનલ : Gujarat Vishvakosh Trust, ફેસબુક એકાઉન્ટ : ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અને વોટ્સઅપ નં. ૮૮૮૦૪૨૬૮૮ પરથી રજૂ થશે.

જાહેર સ્થળોએ સલામતીની વ્યવસ્થા

માનવજીને પૃથ્વી પરની તેની ઉત્કાંતિના સમયથી જ પોતાની સલામતીની કાળજ કરીને - પોતાની સુરક્ષા જાળવીને પ્રગતિનાં સોપાન સર કર્યા છે. હકીકતમાં જીવમાત્રમાં પોતાના જીવનની રક્ષા માટેની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ આપણે નિહાળી શકીએ છીએ. કમનસીબે સાંપ્રત સમયમાં આપણે સલામતીના મુદે અક્ષમ્ય બેદરકારી અને બેજવાબદારી દરશાવવાને કારણો અનેક લોકોનાં અકુદરતી અને કરુણ મૃત્યુના પ્રસંગો જોઈ રહ્યા છીએ.

તાજેતરમાં માત્ર બે દિવસમાં ત્રણ ઘટનાઓ એવી બની કે આપણને હતપ્રભ કરી મૂકે. દક્ષિણ કોરિયાના પાટનગર સિઓલમાં એક નાની ગલીમાં આયોજિત હેલોવિન પાર્ટીમાં દોદ્ધામ મચી ગઈ અને ૧૫૦ જેટલા લોકોએ જાન ગુમાવ્યા. સુધાનમાં એક આતંકી હુમલામાં બોબજ્લાસ્ટ સાથે ૧૦૦થી વધારે લોકોનાં મૃત્યુ થયાં. આપણે ત્યાં મોરબીમાં આવેલા સસેષેન બ્રિજ - ગૂલતા પુલ પર એકઠાં થયેલાં સહેલાણીઓની ભીડનું પરિણામ એ આવ્યું કે ૧૪૦ વર્ષ જૂનો પુલ ધડકાબેર તૂટી પડ્યો. મહિલા, બાળકો અને પુરુષો સહિત ૧૩૫ લોકોએ જાન ગુમાવ્યા. આ તમામ કુદરતી ઘટનાઓ તો ન હતી, પરંતુ માનવ દ્વારા થયેલાં કૃત્યોનું ફળ હતું. આપણા મનમાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન થાય કે કેમ, આપણે સલામતી અંગે આવશ્યક કાળજ નથી લેતા?

આપણા દેશમાં રસ્તાઓ પર નિયમો કે શિસ્તના પાલનના અભાવે તેમજ રસ્તા-પુલની નબળી ગુણવત્તાના કારણે દરરોજ ૪૫૦ જેટલી વ્યક્તિઓ જાન ગુમાવે છે. આગથી, પડી જવાથી, ભીડની ધક્કામુક્કીથી, ડૂબી જવાથી, સર્પદંશથી, કારખાનાંમાં થતી હોનારતથી દર વર્ષે સવા લાખ જેટલી વ્યક્તિઓનાં મૃત્યુ થાય છે. આપણે સલામતીની ઉપેક્ષા એટલી હદ સુધી કરીએ છીએ કે કોઈ બેદરકાર માણસને રોકટોક કરો, તો તેનો જવાબ હોય છે, ‘ચિંતા શાને કરો છો, ભાઈ, પાંચમ માંડી હશે, તો છદ્દ થોડી થવાની છે?’ મૃત્યુ ક્યારે થશે તે સાવ અનિશ્ચિત છે, પણ યમદૂતને સામે ચાલીને નિમંત્રણ આપીએ તેમાં કશું ડહાપણ નથી. આપણા તહેવારોની ઉજવણી હોય, કુંભમેળા હોય, પરિકમા હોય, યાત્રા-પ્રવાસ હોય કે મોટાં સભા-સરઘસ હોય, ગમે ત્યારે દુર્ઘટના સર્જાઈ શકે છે. સરકાર ગમે તેટલા નિયમો બનાવે કે ગમે તેટલા અંકુશો મૂકે, પણ લોકો તેની પરવા કર્યા વિના એવી વર્તણૂક કરે છે કે આપણે આશ્રયચક્તિ થઈ જઈએ. અકસ્માતો માટે લોકો જવાબદાર છે તે વિધાન અર્ધસત્ય છે. આપણી વ્યવસ્થાની ગુંઠીઓ પણ મહાવનો ભાગ ભજવે છે. ખાસ કરીને કારખાનામાં થતા અકસ્માતો કે આગના બનાવોનું વિશ્લેષણ કરીએ તો જણાય છે કે કામગીરી માટે નિશ્ચિત રૂપરેખાનો અભાવ હોય છે.

સલામતી એ આપણા સૌની સહિયારી જવાબદારી છે. નૌકામાં એક મુસાફર કાણું પાડે, તો તે સૌ યાત્રિકોને હુબાડી શકે છે. જાહેર સ્થળોએ અક્સમાત થાય છે, ત્યારે મૃત્યુઅંક ઘણો ઊંચો હોય છે. આપણા દેશમાં ૧૪૦ કરોડ જેટલા લોકો, વસ્તીની ગીયતા અને સુવિધાઓના અભાવના કારણે વારંવાર દુર્ઘટના સર્જય - એના નિવારણ રૂપે આગોતું આયોજન કરતા નથી. આજની સ્થિતિમાં સલામતીના મુદ્દાઓ અંગે ખૂબ વિગતે અભ્યાસ કરીને, અગાઉની દુર્ઘટનાઓનાં કારણો નક્કી કરીને, વ્યવસ્થિત આયોજન કરીએ અને તમામ સંબંધિત વ્યક્તિઓને સમજવી, તાલીમ અને યુસ્ત નિરીક્ષણની વ્યવસ્થા કરીએ તો લાખો અપમૃત્યુ નિવારી શકાય તેમ છે. કોઈ પણ કામમાં સલામતીને સર્વોચ્ચ અગ્રતા આપવી જોઈએ.

વ્યાપાર, ઉદ્યોગ કે અન્ય કામ કરતાં સમયે નફો, કાર્યદક્ષતા અથવા તો ચોક્કસ પરિણામની અપેક્ષા વાજબી છે પણ સલામતીના ભોગે તો નહીં જ. હા, આતંકી હુમલા, આગ, પૂર જેવા પ્રસંગોએ બચાવ-કામગીરી કરનારી વ્યક્તિઓ જીવને જોખમમાં મૂકીને અન્યને સુરક્ષા પ્રદાન કરે છે. બચાવ-કામગીરી કરનારાઓને યોગ્ય તાલીમ મળી હોય, સાધન-સુવિધા હોય તો ઓછા જોખમે તે વધારે ઝડપી અને અસરકારક કામગીરી કરી શકે છે. આપણું ઘર હોય, શાળા હોય, કારખાનું હોય, રસ્તો હોય, વીજ-સાધનો હોય, તે દરેકનો ઉપ્યોગ કરનારમાં સલામતી જાળવવા માટેની જગૃતિ હોવી અનિવાર્ય છે.

અમદાવાદમાં એક શિક્ષિત પરિવારમાં રસોડામાં જવલનશીલ પ્લાસ્ટિક જેવું આવરણ વાપર્યું હતું. આગના પ્રસંગે તે પદાર્થમાંથી છૂટેલા જેરી ગેસથી સમગ્ર પરિવાર મૃત્યુ પામ્યો હતો. અનેક દેશોમાં ‘સેફ્ટી ઓડિટ’ના માધ્યમથી અક્સમાતો નિવારવા માટે સતત તકેદારી રાખવામાં આવે છે. આપણે ત્યાં કોઈના આદેશ બાદ પણ અનિશામક વ્યવસ્થા, રખડતાં હોર, રસ્તાની ખરાબ હાલત કે વાહન ચલાવવાના નિયમોના પાલનમાં વોર ઉપેક્ષા જોવા મળે છે. વહીવટી તંત્ર અને પ્રજા જે આવી બેકાળજી રાખશે, તો તેનો અંજામ દુઃખદાયક જ આવવાનો.

સલામતીના આયોજનમાં નીચેના મુદ્દાઓ પરત્વે ખાસ કાળજી કરવાની જરૂર છે. દરેક પરિસ્થિતિમાં ક્યાં ક્યાં જોખમ રહેલું છે? આ જોખમનું પરિણામ શું હોઈ શકે? આ જોખમ નિવારવા માટે શું કાળજી-વ્યવસ્થા કરવાં જોઈએ? જો કોઈ અક્સમાત બને તો તેનું કારણ શું છે? તે કારણ ભવિષ્ય માટે દૂર કરવા શું કરવું જોઈએ? આ પ્રશ્નોની આગોતરી વિચારણા સલામતી સુનિશ્ચિત કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે છે. વર્તમાન સમયમાં ‘જો જોખમી પરિસ્થિતિ નિવારવામાં નિષ્ફળતા મળે તોપણ નુકસાનથી કેમ બચી શકાય તેની જોગવાઈ કરેલી જ હોય છે. કોઈ મકાનમાં આગની ચેતવણી આપવા માટે ‘સ્મોક ડિટેક્ટર’ મૂકવામાં આવે છે. તેના દ્વારા ચેતવણીની સાયરન આપમેળે વાગવા લાગે છે, પણ તેના દ્વારા પાણીનો છંટકાવ, વીજુરુંઘડો બંધ કરવા જેવી કામગીરી પણ સ્વયંસંચાલિત ધોરણે ચાલુ થાય છે.

સલામતી એ આકસ્મિક ઘટના નથી. આ માટે દરેક તબક્કે સચોટ આયોજન અને યુસ્ત અમલ કરવો જરૂરી છે. ‘સાવધાની ટળી’ અને દુર્ઘટના ઘટી’ તે સૂત્ર માત્ર નથી.

આ નારામાં સંદેશ સ્પષ્ટ છે કે જગૃતિ વિના સલામતીની અપેક્ષા રાખવી વ્યર્� છે. સલામતી માટે જે પરિબળો જવાબદાર છે તેની વિચારણા કરીએ તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે ઉતાવળ કરીને, અવિચારી વર્તન કરીને, સલામતીના નિયમો નજરઅંદાજ કરીને અને અક્સમાત બનશે તેની સંભાવના ધ્યાને લીધા વિના કાર્યવાહી થાય, ત્યારે અક્સમાત થવાની શક્યતા વધી જાય છે.

આપણા દેશમાં રસ્તા, રેલવે, જળમાર્ગોના પરિવહનના અનેક અક્સમાતો બને છે. આપણે તેમાંથી બોધપાઈ લઈને જરૂરી ફેરફારો નથી કરતા તેના કારણે દુર્ઘટનાઓનો સિલસિલો ચાલુ રહે છે. મૂળભૂત રીતે પરિવહનમાં ઝડપ સાથે બેદરકારીનું તત્ત્વ ઉમેરાય, તો તે જીવલેણ થઈ શકે છે. વધારે પડતી ગતિના કારણે ઘણાની ‘સફ્રેગતિ’ થઈ જાય છે. ભારતીય રેલવેએ રેલમાર્ગ અને રસ્તા વચ્ચેના તમામ ફાટકો દૂર કરી બ્રિજ બાંધવાનો નિર્ણય લીધો છે, તે સલામતીની દિશામાં એક યોગ્ય પગલું છે. રસ્તા પર વાહન ચલાવવાના નિયમો અને તેના ભંગ માટે કડક સજાની જોગવાઈઓ પણ આવકારદાયક છે.

દરેક અક્સમાત એ જટિલ અને વિશાળ પ્રશ્ન પ્રતિ આપણું ધ્યાન આકર્ષિત કરે છે. અક્સમાત બને છે, કારણ કે માણસ, સાધનો, જગ્યા અને કામ કરવાની પદ્ધતિમાં ઊંઘપ છે. સલામતી વિના કામ થાય ત્યારે અનેક લોકોની જિંદગી પર જોખમ પેદા થાય છે. સલામતી એ માત્ર વૈચારિક વ્યાયામ નથી. હજારો લોકોનાં જીવન-મરણનો પ્રશ્ન છે. ખાસ કરીને જાહેર સ્થળોએ કે પ્રસંગોએ જે ભીડ એકત્ર થાય છે, ત્યારે કશુંક અંમેગળ બનવાની શક્યતા અનેકગણી વધી જાય છે. સલામતીનો ભંગ થાય, અક્સમાત સર્જાય ત્યારે બચાવ-કામગીરી માટે આગળથી આયોજન કરી લોકોમાં સજજતા કેળવી હોય તો જાનહાનિ નિવારી શકાય છે અથવા તો તેમાં નોંધપાત્ર ઘટાડો કરી શકાય છે.

સલામતી માટેના આ દસ નિયમોનું પાલન કરીએ, તો આકસ્મિક હાનિથી બચી શકીએ.

1. તમે તમારી અને સૌની સલામતી માટે જવાબદાર છો.
2. તમામ અક્સમાતો નિવારી શકાય છે. આપણી બેકાળજ ન હોય તો માનવસર્જિત આપત્તિ ટાળી શકાય છે.
3. ઉતાવળમાં ટૂંકો રસ્તો લઈને નિયમોનો ભંગ કરી કરવો નહીં.
4. જો તમે તાલીમબદ્ધ સજજતા ધરાવતા નથી તો જોખમી કાર્ય ન કરો તેમાં તમારી અને સૌની સલામતી છે.
5. તમામ સાધનોનો ઉપયોગ નિયત કરેલી પ્રક્રિયા પ્રમાણે જ કરો. હમેશાં યોગ્ય સાધનોનો જ ઉપયોગ કરો.
6. કોઈ પણ કામ શરૂ કરતાં પહેલાં તેમાં રહેલાં જોખમો સમજુને કાળજીથી કામ કરો.
7. તમારા પોશાક, પગરખાં, ઊભડખાબડ રસ્તો, દાદરા, વીજવાયર, લટકતી વસુઓ, ઈજા માટે કારણભૂત બને છે તેથી તે બાબતે વિશેષ કાળજ રાખો.

૮. કામ કરતી વખતે મનોરંજન કે દેખાડો કરવા માટે કોઈ જોગમી હરકત ન કરો.
બેજવાબદાર ગમત હાનિકારક છે.

૯. હંમેશાં સલામતી માટે જે કાર્યવાહી જરૂરી હોય તેમાં આળસ કર્યા વિના તે
કામો સમયમયદામાં સારી રીતે થાય તે માટે નિયમિત ધ્યાન આપો.

૧૦. અંતમાં, ગુજરાતી કહેવત યાદ રાખો, ‘ચેતતો નર (નારી) સદા સુખી’.
અમૂલ્ય માનવજીવનની તમામ ક્ષણો આનંદ અને સુખની અનુભૂતિ માટે છે, તેને ઉપેક્ષા
કે બેદરકારીથી ન વેડફી નાખીએ.

— પ્રવીષ ક. લહેરી

વિદુષી શ્રી દક્ષાબહેન પહૃણી ગાંધી ગીતસ્પદા

- ગાંધીજી વિષે લખાયેલ ગીત ગાવાનું રહેશે.
- ગીત ગુજરાતી ભાષામાં જ લખાયેલું હોવું જોઈએ.
- સ્પર્ધા ધોરણ પથી ૮ અને ધોરણ લ્યથી ૧૨ એમ બે વિભાગમાં રહેશે.
- દરેક વિભાગમાં એક શાળામાંથી એક જ સ્પર્ધક ભાગ લઈ શકશે.
- ગીત ગાવાનો સમય ર મિનિટ રહેશે.
- જરૂર જણાય તો વાર્ણિગોમાં માત્ર હાર્મોનિયમ અને તબલાંનો ઉપયોગ
કરી શકશે.
- જો વધારે સ્પર્ધકો હશે તો સ્પર્ધા જોન પ્રમાણે યોજવામાં આવશે.
- જોનમાં પ્રથમ, દ્વિતીય અને તૃતીય કમાંક પ્રાપ્ત કરનાર સ્પર્ધક જ અંતિમ સ્પર્ધામાં
ભાગ લેશે.
- અંતિમ સ્પર્ધા દિનાંક ૩૦ જાન્યુઆરી, સોમવાર, ૨૦૨૩ના રોજ બપોરે ૨૦૦
વાગ્યે યોજાશે.
- બને વિભાગમાં પ્રથમ, દ્વિતીય અને તૃતીય કમાંક પ્રાપ્ત કરી વિજેતા થયેલ સ્પર્ધકને
નીચે મુજબ પારિતોષિક આપવામાં આવશે.
- પ્રથમ કમાંક : રૂ. ૧૫૦૦, દ્વિતીય કમાંક : રૂ. ૧૦૦૦ અને તૃતીય કમાંક :
રૂ. ૭૦૦
- શાળાના લેટરપેડ પર ગીતસ્પદમાં ભાગ લેનાર વિદ્યાર્થીનું નામ, ધોરણ, શાળાનું
નામ અને સરનામું, શાળાનો ટેલિફોન નંબર, શાળાનું ઈ-મેઈલ એડ્રેસ, વિદ્યાર્થીના
ઘરનું સરનામું, મોબાઈલ નંબર લખી આચાર્યશ્રીના સહી-સિક્કા સાથે દિનાંક ૩૧
ડિસેમ્બર, ૨૦૨૨ સુવીમાં મળી જાય તેમ નીચેના સરનામે મોકલવાનું રહેશે :
ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, ૫૧/૨, રમેશપાઈની બાજુમાં, બંધુસમાજ સોસાયટી સામે,
વિશ્વકોશ માર્ગ, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩.
- તમામ સ્પર્ધાઓ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના ભવનમાં યોજાશે.
- નિર્ણયકોનો નિર્ણય આખરી અને સૌને બંધનકર્તા રહેશે.
- વધુ માહિતી માટે વિશ્વકોશ કાર્યાલયમાં શ્રી કૃપાબહેન દેથોલિયાનો (મો.
૮૮૮૮૦૪૨૬૮૮) સંપર્ક કરવો.

વિરલ પિયાનોવાદકની વિદાય

કાંતિભાઈ સોનછા

કાંતિભાઈ સોનછા એક વિવિધ લક્ષી કલાકાર હતા. પણ એમની ઓળખ એક સંગીતકાર અને ખાસ તો પિયાનોવાદક કે કીબોર્ડવાદક તરીકેની વિશેષ હતી. એમણે 'શ્રીકાન્ત'ના ઉપનામથી બંગાળી ફિલ્મોમાં સંગીત આપેલું. ફિલ્મદિગંદર્શક તપન સિંહાના તેઓ ખાસ સંગીતકાર હતા. અને એક સમયે એમની બંગાળમાં બહુ મોટી નામના હતી. એમણે ગુજરાતી ફિલ્મમાં પણ પાર્શ્વસંગીત આપેલું છે.

કાંતિભાઈના હાર્મોનિયમવાદનથી પ્રસિદ્ધ

ગાયક કે. એલ. સાયગલ પણ બહુ પ્રભાવિત થયેલા અને આ ક્ષેત્રમાં આગળ વધવા માટે એમણે જ પ્રોત્સાહન આપેલું. એક સમયે તેઓ ફાસ્ટેસ્ટ ફિંગર પિયાનોવાદક તરીકે ઓળખાતા હતા. કોલકાતામાં ઓલ ઈન્ડિયા કલાસિકલ મ્યુઝિક કોન્ફરન્સમાં તેમણે હાર્મોનિયમ વગાડેલું. દ્વારકેશલાલજીના સન્માનના કાર્યક્રમમાં તેમનો પરિયય પંડિત જશરાજજીના મોટા ભાઈ ગુરુ પંડિત મહિંરામજી સાથે થયો ને તેમણે કાંતિભાઈને પારખ્યા અને બિરદાર્યા હતા. એમના અનેક શિષ્યો આજે તો આ ક્ષેત્રમાં કાર્યરત છે. મુંબઈમાં બેઠકો થાય અને તેમનું પિયાનોવાદન હોય ત્યારે ઓડિયન્સમાં કોણ કોણ ન હોય? ક્યારેક નૌશાદ, તો ક્યારેક મદનમોહન, તો ક્યારેક વસંત દેસાઈ. એક કાર્યક્રમમાં મારવા ઢાકનો માલિન રાગ તેમણે પિયાનો ઉપર વગાડ્યો. નૌશાદ ત્યારે કહ્યું હતું કે 'કાંતિભાઈ, આપ કી સંગીત-સાધના કો મેરા પ્રણામ.' જાણીતા બોલિવુડ ગાયક અદનાન સામીએ પણ કાંતિભાઈ પાસે કીબોર્ડ શીખવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી હતી. પણ એ માટે જોઈતો સમય તે ફાળવી ન શક્યા તેથી એવું બન્યું નહીં. અદનાન સામી પોતે પણ કીબોર્ડ વગાડે છે અને છતાં તેને કાંતિભાઈ પાસેથી શીખવાની ઈચ્છા થઈ. આ જ વાત બતાવે છે કે કાંતિભાઈની એક કીબોર્ડવાદક તરીકેની નિપુણતા કેટલી ઉત્કૃષ્ટ હતી!

હિન્દી ફિલ્મોમાં સંગીત આપવાની વાત પણ ચાલી હતી, પરંતુ બોલિવુડની શેરીઓ માટે તેમનું સંગીત નહોતું, તે તો બન્યું હતું વૈશ્વિક બનવા માટે! ગુજરાતી ફિલ્મ 'લાખો લોયણ'માં તેમણે સંગીત આપ્યું. પરંતુ તે બધું જ સાવ નિઃસ્પૃહ રીતે. ૧૯૬૮માં પોલીઝેર કંપનીએ તેમની 'ઈન્ડિયન કલાસિકલ મ્યુઝિક ઓન પિયાનો' નામની એલ.પી. બહાર પાડી. યુરોપના લોકો પણ કાંતિભાઈ પાસે પિયાનો શીખવા આવે. તેમણે 'આનંદી કાન્છડા' અને 'આશા હેમ' જેવા નવા રાગો પણ સજ્યા અને સજ્યું

કલાસિકલ અને વેસ્ટર્ન નોટ્સ, કોડનું સુરીલું સાયુજ્ય. ગુજરાત સરકારે તેમને ગૌરવ પુરસ્કારથી સન્માનિત કર્યો છે. તેઓ જેફ વયે પણ સ્ફૂર્તિથી જીવતા હતા. કયારેક કવિતા લખે તો કયારેક ચિત્રો પણ કરતા હતા અને આયુર્વેદ પણ જાણતા હતા. પણ આખરે સંગીત થકી જીવનને માણસીતા હતા.

કાંતિભાઈ સોનથાનાનું તારીખ ઉ નવેમ્બર, ૨૦૨૨ના રોજ ૮૫ વર્ષની વયે રાજકોટમાં અવસાન થયું. એમના જીવાથી એક આખી સંગીતની પેઢી પૂર્ણ થઈ એમ કહી શકાય, કારણ કે સંગીતની દુનિયામાં એમના અનેક ચાહકો હતા. જે એમને સાંભળવા સદા તત્પર હતા. આજે તો જેને વરિષ્ઠ(સિનિયર) કહેવાય તેવા મોટા ભાગના કલાકારો દિવંગત પાયા છે. એ પેઢીના કાંતિભાઈ છેલ્લા કલાકાર હતા.

— અભિજિત બ્યાસ

૨૦૨૨ના વર્ષમાં સૌથી વધુ પ્રચલિત બનેલા શબ્દની શોધ!

ચાલો, હવે વાત કરીએ વિશ્વકોશ અંતર્ગત કાર્યરત લોક્સિકનના એક વિશિષ્ટ આયોજનની એટલે કે ‘વર્ડ ઓફ ધ યર’ની. કાળજીમે ઘણા શબ્દો વપરાશમાંથી નામશેષ થતાં વિસરાઈ જાય છે અને ભૂસાતા જાય છે. વળી ઘણી વાર કોઈ ઘટના કે સંજોગને કારણે કોઈ નવો શબ્દ કે વિસરાયેલો કે ચલણામાં હોય તેવો શબ્દ એકાએક જ લોકોની જીબે ચરી જાય છે. જેમ કે કોવિડ-૧૯ના સમયે કોરોના શબ્દ બધાના મુખે સાંભળવા મળતો હતો. એવો શબ્દ કે શબ્દો કે જે કોઈ પણ દેશની મોટા ભાગની વસ્તીને સમગ્ર વર્ષ દરમિયાન અસર કરતો હોય અથવા તો વાપાર-વિનિમય કે પ્રચાર-પ્રસાર માધ્યમોમાં પ્રચલિત બન્યો હોય તેવા શબ્દો શોધી તેમાંથી જે શબ્દ સૌથી વધુ લોકોને અસર કરી ગયો હોય તેને ‘વર્ડ ઓફ ધ યર’ તરીકે જાહેર કરવામાં આવે છે.

જર્મન ભાષામાં Wort des Jahres એટલે કે ‘વર્ડ ઓફ ધ યર’ જાહેર કરવાની પ્રથા ૧૮૭૧માં થઈ હતી. આ ઉપરાંત ઓક્સફર્ડ, કોલિન્સ, મરિયમ વેબસ્ટર જેવી સંસ્થાઓ પણ દર વર્ષે ‘વર્ડ ઓફ ધ યર’ રજૂ કરે છે. ૨૦૧૮થી ઓક્સફર્ડ દ્વારા ઇન્દી શબ્દો માટે પણ ‘વર્ડ ઓફ ધ યર’ જાહેર કરવામાં આવે છે.

આ શબ્દોની યાદી તૈયાર કરવા માટે લોકભાગીદારીને આવકારવામાં આવે છે. હજુ સુધી માન્ય શબ્દકોશમાં સમાવેશ ના પાયા હોય તેવા શબ્દો પણ આ યાદીમાં પોતાનું સ્થાન મેળવી શકે છે. મોટી સંખ્યામાં વાચકો દ્વારા ચલણામાં લેવામાં આવ્યા હોય તેવા શબ્દોની યાદીમાંથી કોઈ એક શબ્દને નિષ્ણાયિક સમિતિ દ્વારા પસંદ કરી ‘વર્ડ ઓફ ધ યર’ તરીકે જાહેર કરવામાં આવે છે.

આ પ્રક્રિયા અનુસાર વર્ષ ૨૦૧૮માં ‘નોટબંધી’ શબ્દને અને વર્ષ ૨૦૨૦માં ‘કોરોના’ તથા ૨૦૨૧માં ‘રસીકરણ’ શબ્દને જે તે વર્ષના ‘વર્ડ ઓફ ધ યર’ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યા હતા.

આમ, આપ પણ info@gujaratilexicon.com ઉપર ઈમેલ કરી કયો શબ્દ ‘વર્ડ ઓફ ધ યર’ બની શકે છે તે અમને ૨૫ ડિસેમ્બર, ૨૦૨૨ સુધીમાં સૂચયી શકો છો.

— મૈત્રી શાહ

ભારતીય કલાનું ભદ્રદર્શન

ભારતીય સંસ્કૃતિ ધર્મપ્રધાન સંસ્કૃતિ છે. એમાં પ્રાચીન અને મધ્યકાળમાં કલાને ધર્મસાધનાના મહત્વના અંગ તરીકે સ્વીકારાઈ હતી. આને લઈને ભારતીય કલામાં સૌદર્યભાવનાની સાથોસાથ એક પ્રકારનું આધ્યાત્મિક બળ પણ વરતાય છે. ભારતીય કલા ધર્મપરાયણ હોવાથી ધર્માલયોમાં એ સોળે કળાએ ખીલેલી દણ્ણિગોચર થાય છે. કલાનું સર્જન બહુજનસમાજ માટે થયેલું હોવા છતાં કાકાસાહેબ કહે છે તેમ, એ જનસમાજ અને કલાકાર બનેને આનંદ આપનારી હોવાથી ‘આત્મનેપદી’ ઉપરાંત ‘પરસ્સૈપદી’ એટલે કે ‘ઉલ્યપદી’ હતી. એ જમાનાના કલાકારો ‘કલા ખાતર કલા’ના વિતંડામાં પડ્યા વગર તેની પર જઈને આત્મને ઓળખવા, બ્રહ્મમાં તદ્વપ થવા અર્થાત્ આધ્યાત્મિક અનુભવોનો સર્વલાભ કરાવવા પ્રવૃત્ત હતા. પોતાના ચારિત્રયનું પ્રતિબિંબ પોતાની કૃતિમાં પડવાનું જ અને કૃતિની સારીનરસી અસર જન-સમાજ ઉપર પડવાની જ એમ ધારીને તેઓ સત્ત્વશીલ સદાચારી જીવન ગાળતા. પરિણામે એમની કૃતિઓ યુગોથી ‘ભદ્રદર્શન’ના પડ્યા પાડી રહી છે. ભારતીય પ્રજાની સંસ્કારિતાના ઘડતરમાં આનો ઘણો મોટો પ્રભાવ પડ્યો છે. પ્રાચીન કાળમાં કલાને દેવી અને કલાસિદ્ધોને ઋષિ તરીકે પૂજાવાની બાબતનું રહ્યા પણ આમાં રહેલું છે.

ગગનયુંબી મંદિરો, વિશાળ ભવ્ય મૂર્તિઓ અને મસ્જિદો તેમની ભવ્યતાને લઈને પણ કલાકૃતિ તો જરૂર ગણાય, તેમ છતાં કલાકારોએ એમાં સુરુચિપૂર્ણ લાલિત્ય અને લાવણ્યપૂર્ણ રૂપાંકનોની સંજાવટ કરી તેમને શાશ્વત્યાર્થ. હકીકતે આ બધી કલાકૃતિઓ ભારતીય સંસ્કૃતિનું ઉત્તમ પ્રતીક છે. એમાં ‘પિંડબ્રહ્માંડ-ન્યાય’ સચ્ચવાયો છે. ભારતીય કલાનું આ લક્ષ્ણ અદ્વિતીય છે. પણ્ચમના શિલ્પી માટે ધન પથ્થર કે લાકડામાંથી આકાર કંડારવાનો ઉદેશ રહ્યો છે, જ્યારે ભારતીય શિલ્પી તો ધન પદાર્થમાં રહેલા આકારને શોધવામાં રહ્યો છે. તેઓએ પથ્થરમાંથી ઉપસાવેલાં અર્ધ અને ઉચ્ચમૂર્ત શિલ્પો આનાં સરસ દણ્ઠાં છે. ભારતીય શિલ્પીને માટે શિલ્પ અને એની પશ્ચાદ્ભૂમિકા જુદાં નથી. તેથી જ અહીંના શિલ્પીએ દેવતાઓના આલેખનમાં ગીણી ગીણી વિગતો વ્યક્ત કરવામાં કોઈ શ્રમ દાખલ્યો નથી. અમૂર્તમાંથી મૂર્તને વ્યક્ત કરવા ભારતીય કલાકારો ‘ઉદ્ઘોગ’ કરતા, એમાં ધર્મ અને તત્ત્વ ઉતારતા અને એ માટે ધર્મ, દર્શન અને કલાશાસ્લોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરતા. ધર્માલયો, ખાસ કરીને દેવાલયોમાં આ તત્ત્વ પ્રસ્કૃત થતું વિશેષ દણ્ણિગોચર થાય છે. દેવતાઓ મનુષ્ય કરતાં વિશિષ્ટ હોવાનું તેમનું આલેખન વિશિષ્ટ રીતે સંપન્ન કરવામાં આયું. અમર, વિશિષ્ટ શક્તિસંપન્ન અને ખાસ પ્રયોજન પાર પાડનાર દેવોને વિશિષ્ટ દેહમાપ (તાલમાન) અને દેહભૂષા ધરાવનારા દર્શાવ્યા. વળી મુખ અને હાથની સંખ્યા વધારવી, વિશિષ્ટ પ્રકારનાં આયુધ અને ઉપકરણ ધરાવવાં, ખાસ વાહનોનો ઉપયોગ કરાવવો વગેરે બાબતોમાં ધર્મસમ્મત છૂટછાટ લીધી. તેઓએ ભોગવિલાસ પણ દેવતાઓની સ્વર્ગસૂચિને

અનુલક્ષીને પ્રયોજ્યા. વળી નગનતા પ્રયોજ્ય પણ તેથી મંદિર સાથે જોડીને. એ હિંગંબર મૂર્તિઓ માણસની વિષયવાસનાને પ્રેરવા કે પોષવા માટે કરવામાં આવી નહોતી. હકીકતે એને કલાપૂત બનાવી હોવાથી ત્યાં નગનતા પણ દીક્ષારૂપ બની ગયેલી જોવા મળે છે.

વ્યક્તિઓ નાશવંત છે પણ તેઓની ઉપલબ્ધિઓ પેઢી-દર-પેઢી વારસાદાન પામીને નિરંતર સુધારા-વધારા-ઘટાડા સાથે સમાજમાં ટકી રહેતી હોય છે. મનુષ્યની કલાત્મક ઉપલબ્ધિઓ પણ આ જ રીતે વારસાદાન પામતી હોય છે. ભારતીય કલા જનજીવન સાથે ઓતપ્રોત થઈ ગયેલી હોવાથી અને મોટા ભાગનો જનસમાજ ગામડંઓમાં લગભગ પૂર્વવર્તી પરંપરાઓને આધારે જીવતો હોવાને લઈને ત્યાં કલાનું પરંપરાગત મનોરમ સ્વરૂપ લગભગ અકંધ જળવાયેલું જોવા મળે છે. ત્યાંના મકાનો, બારી-બારણાં, થાંભલા, ટેકા, તેમના પરની કોતરણી, ભીતો પરનાં ચિત્રો — બધું શાસ્ત્રસંમત સ્વરૂપ ધરાવે છે. આજના પૈનલ ડોર, તિજોરી, પાકીટ, ટંબલર, બુક્સ્ટેન્ડ વગેરેને ગામઠી પરંપરાગત સુશોભિત મજબૂત દ્વાર, પટારા, બટવા, ગંગાજમની લોટા-ઘાલા, ગ્રંથઘોડી સાથે સરખાવતાં બંને વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ વરતાઈ આવે છે. તેઓનાં દીવી, ધૂપિયાં, આરતી, દિંગેળાની સંકંળો વગેરે બધાં કલાપૂર્ણ છે. તેઓનાં કલાપૂર્ણ રાચરચીલા સામે આજનાં તકલાદી હલકાં રાચરચીલાં વરવાં લાગ્યાં વિના રહેતાં નથી. ત્યાં બાળકને જન્મતાં જ કલા વચ્ચે લવાતું. તેનું પારણું કે ઘોડિયું કલાત્મક બનતું. તેનાં હૂલરૂં, ભમરી, ઝમરખ, ઝોળી, ઝોળીના પડ પરનું વેલબુદ્ધાનું ભરતકામ — આ બધું જ આજના લોઢાના 'કેડલ' કરતાં ચાડિયાતું હતું. હકીકતે પદ્ધિમી સભ્યતાના પ્રભાવ નીચે આપજાં ધરો પ્રાચીન કલાને સ્થાને પદ્ધિમી અસરવાળાં બન્યાં છે. પ્રાચીન કાળમાં શિલ્પ-ચિત્રાદિનું શૈક્ષણિક મૂલ્ય હતું. અક્ષરજ્ઞાનના પ્રચારને લઈને એ કલાઓ પ્રત્યેનું આકર્ષણ ધરી ગયું. દૃષ્ટિથી પ્રાપ્ત થતાં જ્ઞાન અને અનુભવને અક્ષરમાં પૂરવા જતાં દર્શિનો વ્યવહાર પુસ્તકમાં જકાઈ ગયો. સંસારનાં દર્શ્યો અને ભીતોનું મૌન માણસને સહી ગયું. આજે એ સ્થિતિ આવી છે કે જીવન સાથે મેળ ખાય તેવી અર્થપૂર્ણ કલાઓનું સ્થાન ઉપર ઉપરના દોળવાળી તકલાદી કલાઓ લેતી જાય છે. આજનાં ઘણાંખરાં મંદિરો એક રીતે વ્યવસ્થિત લાગે છે પણ તાત્કાલિક સગવડ ખાતર જેમતેમ ઓરડાઓ ઊભા કરવાને લઈને એ વિચારશુન્ય જીવનકલાનાં સ્મારકો જેવાં બની ગયાં છે. એમાં શિલ્પચિત્રાદિને બદલે કાચના ટુકડા કે રંગના થપેડા લગાવી વાતાવરણને પ્રતિકૂળ આવે અને કલાપ્રિય લોકોને દુઃખકર લાગે તેવાં બનાવતાં જાય છે.

અલબત્ત, આપણી પ્રાચીન કલાઓનો પાયો હજારો વર્ષના ગર્ભમાં ઉંડો, વિસ્તૃત અને સુદૃઢપણે નખાયો હોવાને લઈને એ હજુ કાળની ટક્કર સામે ટકી રહી છે. નિરક્ષર અને અબુધ ગણાતી ગ્રામપણ્ણાએ એ કલાભાવનાને આત્મસાત્ત કરીને પોતાના જીવનમાં વણી લીધી હોવાથી આજે પણ એ જીવંત છે. જોકે ત્યાં પણ શહેરીકરણના ઓછાયા ઊતરવા લાગ્યા છે ને એના પ્રભાવમાં અસલીને સ્થાને તકલાદી કલાનું ત્યાં પણ સામ્રાજ્ય પ્રસરી જાય એવી સ્થિતિ થવા લાગી છે જે દુઃખદ છે.

— પ્રવીષયકં પરીખ

ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટ : આપણું ઓનલાઈન પગરું

‘પગરું કાઢવું’ કે ‘પગરું મેળવવું’ - એનો અર્થ મોટાભાગે કોઈની શોધ ચાલતી હોય તેવા સંદર્ભમાં ગુજરાતી ભાષામાં થતો હોય છે. વિશેખે તો ગુનાખોરીની દુનિયામાં આરોપીને શોધવા માટે આ શબ્દપ્રયોગ થતો હોય છે. ગુજરાતી લેક્સિકન પ્રમાણે પગરું કાઢવું એટલે પગલાંની છાપ ઉપરથી તે માણસની ભાણ કાઢવી. અખબારોની કાઈમ-સ્ટોરીજમાં ને કાઈમ-સસ્પેન્સ નવલકથાઓમાં ‘પગરું દાબવું’ કે ‘પગરું મેળવવું’ એવા શબ્દો મોકણાશથી પ્રયોજાતા હોય છે. પોલીસ-રેકોર્ડમાં પણ આરોપીની બાતમી મેળવવાના સંદર્ભમાં આ શબ્દપ્રયોગ થાય છે.

અંગ્રેજ ભાષામાં એવા જ મતલબનો શબ્દ છે - ફૂટપ્રિન્ટ (પગલાંની છાપ). માણસ ચાલે અને પાછળ જે નિશાની રહી જાય અને ફૂટપ્રિન્ટ કહેવાય છે. જંગલમાં પ્રાણીઓના સગડ મેળવવા પણ પગનાં નિશાન પારખવાની રીત સદીઓથી માણસ ઉપયોગમાં લેતો આવ્યો છે. પગરું દાબીને માણસ હિસ્ક પ્રાણીઓની અને દુશ્મનોની ભાણ મેળવતો હતો. સંભવિત ખતરાનો અંદાજ લગાવતો હતો. આસપાસમાં કોઈ હાજરી છે એ પગરું મેળવીને જાણી લેતો હતો.

એ જ રીતે હવે ડિજિટલ વર્ટ્યુમાં પણ આ શબ્દ ઉપયોગમાં લેવાય છે. એને ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટ એવું નામ અપાયું છે. ફૂટપ્રિન્ટ એટલે પગલાંની છાપ અને ડિજિટલ એટલે અત્યારની ટેકનોલોજીની દુનિયા. સોશિયલ મીડિયા સહિતના કોઈ પણ ઔનલાઈન પ્લેટફોર્મમાં આપણી હાજરી નોંધાઈ તેને ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટ કહેવામાં આવે છે. આપણે સ્માર્ટફોન, લેપટોપ, ટેબ કે એવા કોઈ પણ ડિવાઈસમાંથી કોઈ વેબસાઈટમાં કશુંક સર્ચ કરીએ, સોશિયલ મીડિયામાં પોસ્ટ મૂકીએ, ઈ-કોમર્સ વેબસાઈટ્સમાંથી ઔનલાઈન શોપિંગ કરીએ કે ફૂડ ડિલિવરી એપમાંથી ખાવાનું મંગાવીએ - એ દરમિયાન આપણી ઔનલાઈન હાજરી નોંધાય તેને ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટ કહેવાય છે. ઔનલાઈન પ્લેટફોર્મમાં ભલે આપણે શબ્દશઃ પગલાં પાડતા નથી, છતાં એ ઔનલાઈન રેકોર્ડના આધારે આપણું પગરું દાબીને કોઈ વ્યક્તિ કે સરકારી એજન્સીઓ કે ખાનગી કંપનીઓ આપણા પર નજર રાખી શકે છે. એ આપણા સુધી પહોંચી શકે છે અને આપણી જાસૂસી પણ કરી શકે છે, વળી આપણા વલણનેથી પ્રભાવિત કરી શકે છે.

ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટના મુખ્ય બે પ્રકારો છે - એક્સ્પ્રીસ અને પોસિવ. એક્સ્પ્રીસ ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટ વપરાશકર્તાની નજર સામે હોય છે. સોશિયલ મીડિયામાં કોઈક વિષયની જાણકારી આપતી પોસ્ટ મૂકી કે કોઈ પ્રસંગના ફોટો શેર કર્યા. કોઈ સ્થળ ફરવા ગયા હોઈએ અને તેની જાણકારી આપીએ. નવી રેસ્ટોરન્ટમાં જમવા જઈએ અને તેના વિશે

માહિતી શેર કરીએ, મિત્રોને મળીએ ત્યારે ગ્રૂપ ફોટો મૂકીએ, વેકેશનમાં પરિવારના બધા જ સત્યો એકઠા થાય ત્યારની એક્ટિવિટી સોશિયલ મીડિયામાં મૂકીએ - આ બધું એક્ટિવ ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટ કહેવાય. ફેસબુક-ટ્વિટર-ઇન્સ્ટાગ્રામમાં મૂકેલી પોસ્ટ

આપણી ટાઈમલાઈનમાં દેખાતી રહે છે. આપણી ગતિવિધિ વિશે કોઈ જાણવા ઈથ્રે અને આપણા સોશિયલ મીડિયાના હોમપેજને સ્કોલ કરે, તો એને એ બધી જ પોસ્ટ દેખાશે. એ જ રીતે ઈ-કોર્સ વેબસાઈટમાંથી કે ફૂડ ડિલિવરી એપ્સમાંથી જેટલા ઓનલાઈન ઓર્ડર્સ કર્યા હોય, એ બધા જ રેકૉર્ડ્સમાં દેખાતા રહે છે. જે તે પ્લેટફોર્મના એક્ઝિક્યુટિવ્સ ધારે ત્યારે ઓષાન્સમાં જઈને એનો રેકૉર્ડ તપાસી શકે છે.

બીજો પ્રકાર છે પેસિવ ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટ. જે ઓનલાઈન પ્લેટફોર્મ પર અજાણતાં આપણી હાજરી દર્જ થયા પણી એનો રેકૉર્ડ રહી જાય, એને પેસિવ ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટ કહેવાય છે. ફૂડીઝના ફોર્મેટમાં કે બ્રાઉન્ઝિંગ ડિસ્ટ્રીબ્યુન્નર્સમાં આપણે શું સર્વ કર્યું, કઈ વેબસાઈટ્સ ચેક કરી એનો ડેટા રહી જાય છે. ગુગલ સહિતના સર્વ એન્જિનમાં પણ આપણે શું જોયું કે કયા ક્રિવ્ઝ્સ નામીને વિગતો માગીની, એનો ડેટા સ્ટોર થાય છે. એ ડેટા અંગે આપણે સભાન હોતા નથી. અમુક યુઝર્સને જાંખી-પાંખી જાણ હોય છે કે આપણે જે ચેક કરીએ છીએ એનો એક ડેટાબેઝ બની રહ્યો છે. એમાંથી વળી થોડાક એ પણ જાણતા હોય છે કે એને કેવી રીતે હટાવી શકાય; પરંતુ મોટાભાગના યુઝર્સને એ ફૂટપ્રિન્ટ કેવી રીતે હટાવવી તેનો અંદાજ હોતો નથી.

આમ તો આપણી ફૂટપ્રિન્ટ મેળવવાનું આઈપી એડ્રેસના કારણે ખૂબ જ સરળ છે. આઈપી (ઇન્ટરનેટ પ્રોટોકોલ) એડ્રેસ એટલે કમ્પ્યુટર નેટવર્કને મળેલું એક પ્રકારનું લેબલિંગ. એનાથી ઇન્ટરનેટ નેટવર્કમાં જોડાયેલા લેપટોપ-કમ્પ્યુટર્સની માહિતી સરળતાથી મળી જાય છે. ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટ મેળવવાનું આ પણ એક અગત્યનું માધ્યમ છે.

ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટના ફાયદા અને નુકસાન બને છે. ગુનાખોરી ઉકેલવામાં આ ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટ અત્યંત ઉપયોગી બને છે. સાઈબર કાઈમ રોકવા ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટ ચાવીરૂપ ભૂમિકા ભજવે છે. સાઈબર કાઈમનો સૌથી વધુ બોગ મહિલાઓ બની રહી છે. તેમની તસવીરો કે વીડિયો સાથે છેડાઇડ કરીને બદનામ કરવાનું કૃત્ય પણ વધું છે. આવી સ્થિતિમાં ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટ મદદરૂપ થાય છે. આરોપી સુધી એની મદદથી

પહોંચી શકાય છે. ડિજિટલ કાંતિ પદ્ધી દુનિયાભરની પોલીસને ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટના કારણે આરોપી સુધી પહોંચવાનું વધારે આસાન બન્યું છે.

ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટથી નુકસાન પણ છે. સૌથી મોટો મુદ્દો પ્રાઈવ્સીનો છે. કઈ વેબસાઈટમાં કેટલો સમય વિતાવ્યો, શું જોયું, શું ડાઉનલોડ કર્યું, શું સર્વ કર્યું - એ બધી જ વિગતો આપણી ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટના આધારે કોઈ પણ વ્યક્તિ મેળવી શકે છે. ખાનગી કંપનીના કર્મચારીઓ પર તેમની ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટના આધારે રીતસર જાસૂસી થઈ રહી હોવાની વ્યાપક ફરિયાદો ઉઠે છે. કોર્પોરેટ વર્લ્ડમાં ટેકનિકલ સુવિધા આપવા માટે આખો આઈડી વિભાગ કામ કરતો હોય છે. એ વિભાગના કર્મચારીઓ બધા જ કર્મચારીઓની ફૂટપ્રિન્ટ ચકાસે છે. તમારા પીસીમાં કે વેપટોપમાં તમે કેટલી વાર સુધી સોશિયલ મીડિયા એકાઉન્ટ્સ ઓપન રાખ્યાં એનીય ઘણી કંપનીઓમાં ખાનગી રાહે તપાસ ચાલતી રહે છે. એના આધારે કર્મચારીઓ કેટલું કામ કરે છે એનું આકલન મેળવાતું હોય છે.

આપણી ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટનો તેટા મોટાભાગની કંપનીઓ વેવી રહી છે. ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટ મારફતે આપણા ગમા-આણગમાનું પગેદું પકડીને આપણી સ્કીનમાં જાહેરાતો દેખાડવામાં આવે છે. તમે એરલાઇન્સની વિગતો માટે ગૂગલ કરો એની કલાકોમાં તમારી સ્કીનમાં દેખાતી બીજી બધી વેબસાઈટ્સ પર એરફેરની વિગતો દેખાવા લાગે છે. આપણે એમેજોનમાં શર્ટ, ટી-શર્ટ કે હેડફોનનું સર્વ કર્યું હોય એટલે બીજી વેબસાઈટ્સમાં એ પ્રોડક્ટ્સને લગતી જાહેરાતો જોવા મળે છે. તમે જ્યાં સુધી નવું કંઈક સર્વ ન કરો, ત્યાં સુધી જૂના તેટાના આધારે ઓનલાઇન જાહેરાતો દેખાડવામાં આવે છે. આવું આપણી ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટના કારણે થાય છે. સર્વ એન્જિનમાં આપણે શું શોધીએ છીએ એનું પગેદું પકડવામાં આવે છે અને એનાથી આપણા નિષ્ણયોને પ્રત્યાવિત કરવાની કોશિશ થાય છે.

સંશોધનોનું માનીએ તો મોટાભાગના યુઝર્સ તેની ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટ બાબતે સભાન નથી અને ખુદ કેટલીક વિગતો જાહેર કરે છે. જેમ કે, ૮૭ ટકા લોકો સોશિયલ મીડિયામાં કે વિવિધ પ્લેટફોર્મ્સ પર તેમની શૈક્ષણિક વિગતો બધા જોઈ શકે એમ શેર કરે છે. ૮૪ ટકા લોકો તો વળી બર્થ ટેટ પણ શેર કરે છે. ૭૮ ટકા લોકો પોતાનું સરનામું ધૂટથી આપી દે છે ને ૨૫ ટકા લોકો ફોનનંબર શેર કરે છે. આ બધી જ વિગતો ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટ છે. એના આધારે પ્રમોશનલ હેતુથી કે છેતરપણી કરવાના ઈરાદે આપણા સુધી પહોંચવાનું સરળ બની જાય છે. સોશિયલ મીડિયા પ્લેટફોર્મ વધતાં જાય છે તેમ આપણી ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટનો ફેલાવો પણ વધતો જાય છે. એકલ-દોકલ વેબસાઈટ્સને બદલે આપણે સંખ્યાબધ વેબસાઈટ્સમાં રજિસ્ટ્રેશન કરાવી રાખ્યું હોવાથી આપણો તેટા સરળતાથી ઉપલબ્ધ બનવા લાગ્યો છે. ડિજિટલ ફૂટપ્રિન્ટના એક્ટિવ અને પેસિવ - બંને ગ્રાકારો બાબતે સાવધાન થવાનો સમય આવી ચુક્યો છે.

- હર્ષ મેસવાણિયા

આશાનું કિરણ

નકુલ ચંદ જન

અધી રાત્રે ફોનની વંટડી વાગે ત્યારે આપણું મન દહેશતથી ભયભીત બને છે. ફોન સુધી પહોંચતાં તો કેટકેટલા વિચારો મનને ભરી દે છે ! પરંતુ ૭૫ વર્ષના નકુલ ચંદ જનને મધરાતની નીરવ શાંતિમાં વાગતી ફોનની વંટડીઓથી દહેશત નથી થતી, પરંતુ ફોનની વંટડી વાગતાં જ તેઓ અત્યંત દુઃખ સાથે ફોન ઉપાડે છે અને વિચારે છે કે વધું એક જિંદગી વાધના હવાલે થઈ ગઈ હશે અને એક સ્ત્રી, એક કુટુંબ નિરાધાર બની ગયું હશે.

સુંદરવનમાં હિસક પશુઓના હુમલાથી મૃત્યુ

પામનાર વ્યક્તિની વિધવાઓ માટે નકુલ ચંદ જન છેલ્લાં દસ વર્ષથી કામ કરી રહ્યા છે. મિડલઈસ્ટમાં ત્રીસ વર્ષ પાવર પ્રોજેક્ટમાં એન્જિનિયર તરીકે કામ કર્યું. નિવૃત્ત થતાં તેઓ પોતાના વતન કોલકાતામાં સ્થાયી થયા. સ્કૂલા ડાઈવિંગનું લાઈસન્સ તેમની પાસે હતું. માછલી પકડવા હંમેશાં ઉત્સુક રહેતા નકુલ ચંદ જન મેન્ગ્રોવના જંગલ મરિયુંથી જતા અને ગોસાબામાં માછલીઓ પકડતા. તેઓ કહે છે કે, ‘ત્યાં સ્ત્રીઓ પણ મોટી જાળ નાખીને માછલાં પકડતી હતી. તેઓએ તેમની કરુણ કથની સંભળાવી અને મારી જિંદગીએ એક નવો વળાંક લીધો.’

સુંદરવન રોયલ બેંગાલ ટાઇગરને માટે જાણીતો ખૂબ સુંદર પ્રદેશ છે, પણ સાથે સાથે તાં રહેતા લોકોની જિંદગીમાં કરુણ રસ પણ ભગેલો છે. નકુલ ચંદ જનના કહેવા પ્રમાણે સુંદરવનની પંદર લાખની વસ્તી છે. તેમાં દસ ટકા લોકોની આજીવિકાનો આધાર માછીમાર, મધ્ય ભેગું કરવું કે કરચલા પકડવા જેવી બાબતો પર છે. તેના માટે આખા દિવસમાં જળમાર્ગ કોસ કરવા આઠથી દસ હજાર ટ્રિપ થાય છે. જંગલમાં કે નદીમાં વાધ કે મગરના હુમલાથી મૃત્યુનું જોખમ રહેલું છે તેમ જાણવા છતાં તેઓ કંઈ કરી શકતા નથી. જન કહે છે કે હું જ્યારે જ્યારે જાઉં છું ત્યારે દુઃખદ વાત કે સમાચાર સાંભળવા મળે છે. દેબીપુર ગામમાં ૩૪ વર્ષનો મિલોન મંડલ વાધે કરેલા હુમલામાં મૃત્યુ પામ્યો. ત્યારે તેની પત્ની અને ત્રણ બાળકો પાસે કંઈ ખાવાનું નહોંતું. મેં જોયું કે ખાલી પેટે તો રડવું મુશ્કેલ હતું. નકુલ ચંદ જને કરિયાણું લાવવા પૈસા આપ્યા.

જને ‘સુંદરવન ટાઇગર વિડો વેલ્ફેર સોસાયટી’ નામની સંસ્થા સ્થાપી. આ બધાને તેની રોજરોટી રળવા માટેના વૈકલ્પિક ઉપાયો દર્શાવ્યા; જેવા કે ફિશ ફાર્મિંગ, મરધા-

(અનુસંધાન ઉત્તમાપાને)

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અને સંતુલનના સંયુક્ત ઉપક્રમે યોજાયેલા અસ્મિતા વિશેષ સંવાદ

(૧) વીનેશ અંતાણી :

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવલકથા-લેખનમાં મોખરાનું નામ એટલે વીનેશ અંતાણી. આમ તો એ પ્રસારમાધ્યમના માનવી. એક વખતના બળૂકા માધ્યમ આકાશવાડીમાં દુર્ગમ સ્થળોએ રહીને પ્રદાન કરનાર અવિકારી.

પણ કલમ અને કલ્પના સાથે તેમને પૂર્વજન્મનો નાતો એટલે એમના દ્વારા કલમને કાગળ સ્પર્શી અને અસ્ખલિત શબ્દોનું સર્જન થાય. ચાલીસેક વર્ષો પછી પણ વીનેશ અંતાણી એટલે પ્રિયજન, એવું બોલાય અને હોંશથી ફદ્ય ભરાઈ જાય એવાં યાદગાર સર્જનના માતબર પ્રદાતા વીનેશ અંતાણીને વિશ્વકોશના સ્તુતિયોમાં સંવાદ માટે નોતરી શક્યા, એ જ મોટું સદ્ગુભાગ્ય, કારણ એ તો હવે વર્ષના છ માસ હૈદરાબાદ કુટુંબસ્થ થઈને વસે છે. વીનેશ અંતાણીને જ સાંભળીએ :

મારી ઓળખાણ આપતાં કોઈએ કહ્યું કે, ‘વીનેશભાઈ પ્રિયજનના જનપ્રિય લેખક છે.’ એણે કશું જ નહોંતું કર્યું, પણ પ્રિયજનમાંથી જન શબ્દ પહેલાં લીધો અને પછી જનપ્રિય કર્યું. મારી ઓળખાણો આપાય છે પણ એ ઓળખાણ મને વિશેષ સ્પર્શ ગઈ. પ્રિયજનને કારણો મારો બીજો અનુભવ એ છે કે તમારે લોકોની રૂચિ પ્રમાણો જ લખવું જોઈએ એવું કંઈ જરૂરી નથી. સર્જક જો ધારે તો પોતાની કલમથી વાચકોની રૂચિને ઘડી પણ શકે. ‘પ્રિયજન’ તમને પણ એટલી જ પ્રિય છે. મારાથી પણ વધારે પ્રિય છે. તો એમાં કલાના અંશો છે, કલાત્મકતા પણ છે. છતાં પણ એ લોકો સુધી ઘણી પહોંચી છે.

‘પ્રિયજન’ હવે ૪૧ વર્ષની થઈ. ૪૧ વર્ષ પહેલાં લખાયેલી છે છતાં પણ એ એવી જ તરુણ છે, એવી જ યુવાન છે અને એવી જ પ્રૌઢ છે. કોલેજમાં ભજાતા વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે મને મળે, ત્યારે એમની આંખોમાં ‘પ્રિયજન’ની વાત કરતાં જે ભાવો આવે છે, જે મુગ્ધતા આવે છે, જે લગાવ આવે છે, એમનું ‘પ્રિયજન’ પ્રત્યેનું જે પ્રિયજનપણું દેખાય છે, એ હજુ મને બહુ નવાઈ પમાડે છે, કારણ કે, આજે ૪૧ વર્ષની થયેલ પ્રિયજન વખતે તો એ લોકો જન્મ્યા પણ નહોતા. મેં ‘પ્રિયજન’ લખી એ પહેલાં મેં ‘માલીપા’ નામનું નાટક લખ્યું હતું. માલીપા એટલે સૌરાષ્ટ્રમાં માંહલી પા. આપણા

લોકવાર્તાની બચુભાઈ ગઢવી હતા. એ એક વાર અમારે ત્યાં ભુજમાં આવ્યા હતા. જો, જો કેવી રીતે કૃતિનો જન્મ થતો હોય છે એ પણ કેટલું બધું મહત્વનું છે ! હું તો હંમેશાં કહું છું કે માત્ર સર્જકને, લેખકને, કવિને કે કોઈ પણ કલાકારને પોતાની કૃતિ અવતરવાનો માત્ર એના સર્જકને જ લોભ નથી હોતો, એ કૃતિને અને એ કલાને પણ લોભ હોય છે કે હું હું અવતાર લઉં, હું અવતરણ કરું, એના માટે એ ક્યારેક કોઈક વ્યક્તિની પસંદગી કરે છે અને જીણે ઉપરથી કોઈ પ્રકાશપુંજ આવતો હોય એમ એ કૃતિ તમારી અંદર સાંગેપાંગ પ્રવેશ કરે છે. ‘પ્રિયજને’ તો મારી અંદર એ રીતે જ પ્રવેશ કર્યો છે. તો વાત હતી એ કે બચુભાઈ ભુજ આવ્યા હતા ત્યાં એ સૌરાષ્ટ્રની લોકવાર્તા કહેતા હતા. એમાં તેઓ વારંવાર ‘માલીપા’ ‘માલીપા’ શબ્દનો પ્રયોગ કરે. હું તો રૂમમા બેઠો હતો અને સાંભળતો હતો, મને પછી થયું કે આ ‘માલીપા’ શબ્દ બહુ સારો છે. અંગ્રેજમાં within શબ્દ માટે ‘માંઘલી પા’થી વધારે સારો ગુજરાતી શબ્દ હોઈ શકે નહીં. એ વખતે હું આકાશવાણીમાં કાર્ય કરતો હતો. અમારા સ્ટેશન-ડાયરેક્ટર ચંદ્રકાન્ત ભહુ હતા. એમણે સૌરાષ્ટ્રના લોકસાહિત્ય પર પુજ્ઞ કામ કર્યું. અમારે ત્યાં એ વખતે આકાશવાણીમાં દર વર્ષ રેઝિયો નાટ્યમહોત્સવ ઊજવાતો. એમાં ગુજરાતના દરેક સ્ટેશન અને મુંબઈનું સ્ટેશન પણ એક એક કલાકનું નાટક આપે. ભહુસાહેબે કહ્યું કે, ‘વીનેશ, આ વખતે નાટક તારે લખવાનું’...તો મેં કહ્યું, ‘સારું, પણ મારી પાસે કોઈ વિષય નથી.’ તો કહે ‘એ તું કરજે ને...’ તો એ જ વખતે આ ‘માંઘલી પા’ શબ્દ વાપર્યો હતો, તો મેં ભહુસાહેબને કહ્યું કે, ‘નાટકનું નામ માંઘલી પા રાખીએ તો ?’ તો કહે, ‘હા, જરૂર રાખ’, ‘માંઘલી પા’. બસ, આટલી જ વાત અને એ નાટક શેર્ડ્યુલ થઈ ગયું. હું નાગર એટલે મેં મારા નાટકને છેલ્લે રખાવ્યું. છેલ્લે દિવસે મારું નાટક. નાટ્યમહોત્સવના દિવસો નજીક આવતા હતા, પણ મારા મનમાં નાટકના નામ સિવાય કશું જ નહોંતું. થીમ નહોતી. માત્ર within શબ્દ હતો. એટલે એક વસ્તુ નક્કી હતી ભદ્રાયુભાઈ, કે જે અંદર ચાલતું હશે, એના વિશે આ નાટક બનશે. બીજો કોઈ વિષય હતો નહીં ને દિવસો નજીક આવતા હતા. ૧૫ દિવસ જ બાકી હતા, ત્યારે સ્કિપ્ટ પણ તૈયાર નહોતી. એ મહોત્સવ જાન્યુઆરીમાં થવાનો હતો. શિયાળાની એક હંડી રાતે હું અને પુષ્પા અમારા ભુજના ઘરમાંથી વોક કરવા માટે નીકળ્યાં. પુષ્પાને તૈયાર થઈને આવતાં જરા વાર લાગી, તો પછી ત્યાં સુધી હું મારાં પુસ્તકો પાસે ઊભો હતો. એમાંથી એક પુસ્તક મેં સમય પસાર કરવા માટે કાઢ્યું.

તમે જુઓ, કૃતિ કેવી રીતે અવતરણ કરે છે અની આ વાત છે. અને એમાંથી આકસ્મિક રીતે એક પુસ્તક નીકળ્યું. એ પુસ્તક મેં ખોલ્યું, યોગાનુયોગ એક પાનું ખૂલ્યું, ત્યાંથી એક નવી વાર્તા શરૂ થતી હતી. અને એમાં જે પાનું ખૂલ્યું એમાં ડાબા હાથે એક વાર્તા હતી ‘Parting’ પાર્ટિંગ - છૂટા પડવું અને પહેલું વાક્ય હતું એનાં બે પાત્રો રેલવેસ્ટેશનના ખોટફોર્મ પરથી છૂટાં પડે છે. એ જ ક્ષણે આખું માલીપા નાટકનું થીમ અને પાછળથી જે ‘પ્રિયજને’ લખાઈ એનો વિષય પાત્રોનાં નામ સાથે મારા મનમાં સ્પષ્ટ થઈ ગયો. એટલું જ નહીં, એ નાટકનું અને પછી જે અંતનું વાક્ય બનયું કે,

‘આરુ દિવાકરને કહે છે કે આજે તું જાય છે ત્યારે એવું લાગે છે કે જાણે દિવાકર બીજુ વાર મૃત્યુ પામી રહ્યા છે.’ એ વાક્ય સહિત આખો વિષય મારા મનમાં સ્પષ્ટ થઈ ગયો. એ કૃતિએ અવતાર લીધો મારામાં એ ક્ષાણો.

બીજુ પણ એક વાત મારા મનમાં છે કે દરેક સર્જકની દરેક કૃતિ પોતાના જન્માકાર લઈને જન્મે છે. મારી આ કૃતિના જન્માકારમાં એવા ગ્રહો હશે કે એને લોકોની એટલી બધી ચાહના મળશે અને એ તને એક વખતના વીનુમાંથી જનપ્રિય બનાવશે એવા કંઈક ગ્રહો એમાં પડ્યા હોવા જોઈએ. પછી એમે બહાર નીકળ્યાં. રસ્તામાં મેં પુષ્પાને આખો વિષય કર્યો, એ કહે કે આ તો બહુ સારું છે. એમે આવ્યાં તો રસ્તામાં એક મારો પ્રિય પાનવાળો હતો એની પાસેથી મેં ગ્રણસો તમાકુનાં બે પરીકાં બંધાવ્યાં. ઘેર આવ્યો લુંગી પહેરી, ઈસ્ત્રીવાળું બાંદિયું પહેર્યું, પાનાં ગોઠવ્યાં અને લખવાનું ચાલુ કર્યું. સવાર પડી, ત્યાં સુધીમાં ‘માલીપા’ લખી લીધું હતું. બધું જ સાંગ્રોપાંગ ઉત્તરતું આવ્યું. નાટક ભજવાયું, રજૂ થયું, લોકોને નાટક બહુ જ ગમ્યું. એના બીજા કે ત્રીજા દિવસે હું બહાર નીકળ્યો હતો, ત્યારે એક રિટાઇર્ડ પોસ્ટમાસ્તર અને એમના બીજા લગભગ પંચોતેર વર્ષની ઊરથી વધુના વૃદ્ધ મિત્ર એ બે જણા મળ્યા. એમાંથી એકે મને કહ્યું, ‘એ છોકરા, ઊભો રે...’... હું એ વખતે છોકરો હતો. મારી છાતીએ પંખુડો અડાડીને કહે કે, ‘તને અમારી વાતોની કયાંથી ખબર પડી ?’ મેં કહ્યું, ‘શું થયું ?’ મેં તો કંઈ કર્યું નથી !’ તો કહે, ‘કાલે રેડિયો ઉપર તારું નાટક સાંભળ્યું. તેં તો અમારી જ વાતો લખી છે.’ એ ક્ષાણથી પ્રિયજન-બીજાને પ્રિય થવાની શરૂઆત થઈ ગઈ હતી, જ્યારે મને આજે ‘પ્રિયજન’ની ૨૦ આવૃત્તિએ પછી કોઈ ૧૭ કે ૧૮ વર્ષનાં છોકરા-છોકરીઓ મળે અને જે ચમક એની આંખોમાં દેખાય એ પેલા રિટાઇર્ડ વૃદ્ધ માસ્તરની આંખોમાં દેખાતી ચમક જેવી જ ચમક હતી.’

(૨) રીમા નાણાવટી :

એક બેઠી દરીનાં સદા સસ્મિત, સાવ સાદાં નારીને સ્ફુરિયોમાં આવકારતાં લાગ્યું કે, ઓઠો, ‘સેવા’ સંસ્થાની ધૂરા સંભાળતાં અને દેશ-વિદેશમાં ફરતાં આ નારી તે જ આ રીમા નાણાવટી ! હા, કલેક્ટર થવા નીકળેલી વ્યક્તિ નીચે બેસીને બહેનોનાં ટોળાં વચ્ચે કામ કરે અને એમાં જ ગળાડૂબ બની જાય, એ તો અચ્યબ્ધિત કરે તેવી વાત છે. જિંદગી તમને કેવા ઉત્તમ પડાવ પર લઈ જતી હોય છે તેનું જવલંત ઉદાહરણ રીમા નાણાવટી છે. આપણો તેમની સાથેના સંવાદની જલક મેળવીએ :

‘મેં તો ‘સેવા’માં પૂરાં તન-મન લગાડી દીધાં. વર્ષ ક્યાં જતું રહ્યું એની મને પણ ખબર ના પડી. તે વખતે ઈલાબહેન પાર્ટ્નર્સની રાજ્યસભામાં સભ્ય હતાં એટલે આમ

‘सेवा’मां आવो ने तो कहे, ‘बेन बेन...तो मने थयुं आ बेन कोशा छे ? आ बेनने तो आपणે कोઈ दिवस मજ्या ज नथी. अनिलाबહेन पशा एम कहे के, बेन आववानां छे, बेन ज्ञेऽ वात थઈ, बेननो फोन आय्यो, पशा आ बेन कोशा छे ? ऐने तो मणी ज नहोती. लगभग बे-त्राज महिना थया हो, तो कोઈ कहे के काले बेन आववानां छे. हुं राह ज्ञेईने उभी हती के, ‘हा, हवे बहेन अहीयां आवशे.’ पछी ईलाबहेन आय्यां अने एमनुं एवुं हतुं जे कोઈ ‘सेवा’मां नवुं जोड़युं होय, तो ए एमने मणवा बोलावे. एमणे मने मणवा बोलावी. हुं मणवा गઈ. वातथीतमां में कहुं के ‘हुं एक वर्ष काम करी लउं, पशा मने कंઈक येलेन्जिंग होय ने तो आपो. बाकी पछी तमे एवुं कहो के आ बधां आमंत्रणो छे तेने फोल करो ने कवरमां नाखो ने पोस्ट करी आवो, तो एवुं एकांच वार करवामां मने वांधो न आवे. पशा ए ज काम मारे जो कर्या करवानुं होय, तो पछी मने बहु न गमे.’ हा, एवुं एक-बे वार कर्युं पछी में कहुं के, ‘आ काममां तो मने शुं शीखवा मगे ?’ पछी फरी बीजा दिवसे मने बोलावी अने एमणे एक फाईल आपीने कहुं के, ‘तमारे तो एम पशा कलेक्टर बनवुं हतुं ने, तो तमे ‘सेवा’नां कलेक्टर बनो.’ मने कहे, ‘आ फाईल वांची लो, पछी आपणे फरी काले वात करीओ.’

फाईलमां चार-पांच कागળ हता. कंઈक बनासकांठा ढूरल वोटर सप्लाय स्कीम अने ए स्कीमनुं बधुं लघेलुं हतुं. हवे आ शुं बनासकांठा ने शुं वोटर सप्लाय स्कीम ? ए बधुं हुं तो चार-पांच वार वांची गઈ. पशा एमां मारे शुं करवानुं छे ? एटले में ज्ञिने भारा पप्पाने भतावी के मने आवी कोईक फाईल आपी छे. ए कहे, ‘हुं तो कहेतो ज हतो के आवी बधी जग्याए काम करवा जवाय ज नहीं. तुं आ बधुं शुं लहिने बेठी छे ?’ में कहुं, ‘काले समझ लउं पछी आपणे विचारीओ.’ हुं पाछी गઈ अने एमणे मने कहुं के, ‘फाईल वांची ?’ में कहुं, ‘फाईल तो वांची, पशा मने घ्याल न आय्यो, कारण के हुं कोઈ दिवस बनासकांठा गई नथी एटले ए कई बाजु आय्यु एनो पशा मने घ्याल नथी. वोटर सप्लायमां पशा में कोઈ दिवस काम कर्युं नथी. कारण के हुं एन्जिनियरिंग तो भाषी ज नथी.’ तो एमणे कहुं के, ‘पशा कलेक्टर होत तो ? तो तें कर्युं होत ने. तो हवे तमे करो.’ में कहुं, ‘सारुं.’ एटले में कहुं के ‘शुं करवानुं ?’ एमणे कहुं के, ‘हा, प्रोग्राम आपणे डिझाईन करवानो छे अने सरकारने आपवानो छे के आ वोटर सप्लायमां बहेनोने केवी रीते संगठित करवानी.’ एटले हुं पछी वोटर सप्लाय बोर्डमां गई, एमनी पासेथी आभी स्कीम लीधी, एमने कहुं के मारे बनासकांठा जवुं छे. ईलाबहेनना पति रमेशभाई भड़ पशा आ स्कीम साथे संकल्पायेला हता. एमणे रिसर्च करवानुं हतुं, एटले हुं एमने मणी अने में एमने कहुं के, ‘शुं करवानुं मारे ?’ एमणे एवुं कहुं के, ‘ज्ञिने पहेलां त्यां रहो अने तमे समझो के आ बधुं शुं छे ?’ एटले हुं तो बनासकांठा गई अने पछी तो नव वर्ष त्यां रही. राधनपुर करीने नानकुं गाम, जे हवे तो शहेर जेवुं थઈ गयुं छे, त्यां हुं गुजरात वोटर सप्लाय ऑन्ड स्टोरेज बोर्डनी ओफिसमां गई.

આ વોટર સપ્લાય સીમની ઓફિસ હોવાથી તાં ગઈ અને પછી રાધનપુરમાં નવ વર્ષ રહ્યો.

હા, હું ‘સેવા’માં જોડાઈ છું એ મારાં માતા-પિતાને ગમ્યું નહોતું, પણ હવે એને રુચિ પડે છે તો જવા દઈએ, એમ ધાર્યું હશે. પણ એમને અંદર અંદર એવું હશે કે આ બહુ લાંબું ટકશે નહીં. આવી જશે એક-બે મહિનામાં પાછી અને એમાંય રાધનપુરમાં તો કોણ રહેવાનું હતું. એટલે એમને એમ હતું કે આવી જશે ઠેકાજો. બનાસકંઈઠામાં નવ વર્ષ એ ખાસ્સો લાંબો ગાળો. હું પહેલી વાર ગઈ ત્યારે તો લગભગ બાવીસેક વર્ષની જ હતી. નાની છોકરી જેવી. બધી બહેનોને પણ એવું થતું હતું કે આ શહેરની છોકરી આવી ગઈ છે, એ શું આપણું કરવાની? એને તો કંઈક નોકરી હશે એટલે એ અહીંયાં આવે છે. એ બહેનો પણ મને બહુ ચકાસે.’

— સંકલન ભદ્રાયુ વછરાજાની

(૨૮માંપાનાનુંચાલુ)

બતકાઉછેર કેન્દ્ર, ડૉર્ટિકલ્યર વગેરે. આ ઉપરાંત દસ વ્યક્તિનાં ગ્રૂપ પાડ્યાં. તેમણે બેંકમાં ખાતું ખોલાવી મહિને ત્રીસ રૂપિયા જમા કરાવવાના. જમા કરેલી રકમ ઉપર બેંક ગણ ગણી લોન આપે જે એક વર્ષમાં ભરપાઈ કરવાની. મિનોતી રોય કહે છે કે, ‘જનદા એટલા ઉમદા માનવી છે કે ત્રીસ રૂપિયામાંથી વીસ રૂપિયા તો તેઓ પોતાના બિસ્સામાંથી આપે છે અને તે ઉપરાંત બેંકનું આવવા-જવાનું બર્ય પણ ! તેઓ અમારા માટે એકમાત્ર આશાનું કિરણ છે.’

ધીમે ધીમે અનેક સેલ્ફ-હેલ્પ ગ્રૂપ કાર્યરત થયાં. દરેક ગ્રૂપ પાઇણ જનદા બેથી અઢી હજાર રૂપિયા ખર્ચે છે અને કોઈ વિધવા ઘરે પહેલી વાર જાય ત્યારે પાંચ હજાર રૂપિયાની મદદ કરે છે. આવાં એકસોથી વધુ કુટુંબો જનદા સાથે સંકળાયેલાં છે. ૧૧૦ કુટુંબો મરધા, બતક, બકરાઉછેર દ્વારા પોતાની આજીવિકા રોળ છે. તેઓ કહે છે કે આ રીતે મૃત્યુ પામનારને અઢી લાખ અને ધાયલ થનારને એક લાખ રૂપિયાનું વળતર મળે. પરંતુ મોટાભાગના લોકોને આ વિશે કંઈ ખબર નથી. જાણકારી હોય તો ફોર્મ ભરતા, પરંતુ ફોર્મ ભરીને કોને આપવું તેની તેમને ખબર નથી અને આ બધું સમુંસૂતરું પાર પડે તોપણ તે મદદ કુટુંબ સુધી પહોંચતી નથી. જનદા આ બધાને અરજી લખવામાં અને કેસ ફાઈલ કરવામાં પણ મદદ કરે છે. અહીંની સ્થાનિક સરકાર તેને વૈકલ્પિક આજીવિકા માટે મદદ કરતી નથી, પરંતુ વર્ક બેંક, યુનેનીપી, યુનેસ્કો આને માટે ફંડ આપે છે. આ વિધવાઓ સુધી તે મદદ પહોંચે તે માટે જનદાએ એક યાદી તેયાર કરીને આપી છે. સુંદરવન ટાઈગર પ્રોજેક્ટના પૂર્વનિયામક કહે છે કે આવી યાદી ન હોય તો વિધવાઓના પુનર્વસનનું કામ મુશ્કેલ જ નહીં, અશક્ય બની જાત. ૭૫ વર્ષની ઉભરે કોલકાતાથી સુંદરવનની મુસાફરી કરવી એ અઘું કામ છે, પણ જનદા કહે છે કે, ‘આવાં કુટુંબોને માત્ર આર્થિક સહાયની જ જરૂર નથી હોતી. એક લાગણીસભર હુંફની પણ જરૂર હોય છે.’

— પ્રીતિ શાહ

આગામી કાર્યક્રમો
શ્રી ભર્ત્રંકર વિદ્યાદીપક જ્ઞાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશેણી
(ઓનલાઇન કાર્યક્રમો)

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અને સંતુલન દ્વારા યોજાયેલા ‘અસ્મિતા વિશેષ સંવાદ’માં શ્રી ભદ્રાયુ વધરાજનીનો નીચેની વ્યક્તિઓ સાથે સંવાદ.

- ❖ ૧૪ ડિસેમ્બર, ૨૦૨૨, બુધવાર : સાંજના ૫-૩૦
શ્રી વિનેશ અંતાણી (સમયમર્યાદા : ૧ કલાક, ૪૪ મિનિટ)
- ❖ ૨૮ ડિસેમ્બર, ૨૦૨૨, બુધવાર : સાંજના ૫-૩૦
શ્રી રીમા નાણાવટી (સમયમર્યાદા : ૧ કલાક, ૪૪ મિનિટ)

(ઓનલાઇન કાર્યક્રમો)

વિશ્વસંસ્કૃતિપર્વ (વિશ્વકોશ સ્થાપના દિવસ પ્રસંગે)

- ❖ ૨ ડિસેમ્બર, ૨૦૨૨, શુક્રવાર : સાંજના ૫-૩૦
‘કાવ્યવિશ્વ : સંગીતની નજરે’ સ્વરકાર અને ગાયક શ્રી અમર ભણ દ્વારા ગીતોની પ્રસ્તુતિ
- ❖ ૨-૩ ડિસેમ્બર, ૨૦૨૨, શુક્રવાર-શનિવાર : સવારના ૮-૩૦
૮ થી ૧૨ના ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ માટે ક્વિઝ
- ❖ ૫ ડિસેમ્બર, ૨૦૨૨, સોમવાર : સાંજના ૫-૩૦
‘હિ..’ હિન્દી ફિલ્મ(૧ કલાક, ૫૦ મિનિટ)ની પ્રસ્તુતિ.

મુંબઈની જૂંપડપઢીમાં વસતા ૧૩ વર્ષના છોકરાના અંજ્યાનું આલેખન. દિગ્દર્શક - મંગેશ જોશી, અભિનેતા - મદન દેવધર, રાજેન્દ્ર ગુપ્તા, શશાંક શેન્ટે, ચિત્રરંજન ગિરિ, વીજા જામકર, ગોપાલ સીંધ, નિર્માતા - નેશનલ ફિલ્મ ટેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન.

સમીક્ષા : શ્રી અમિતાભ મહિયા

ધર્મ-તત્ત્વ-દર્શન વ્યાખ્યાનશેણી

- ❖ ૭ ડિસેમ્બર, ૨૦૨૨, બુધવાર : સાંજના ૫-૩૦
વિષય : પૂ. પ્રમુખસ્વામી મહારાજ : વિરલ વ્યક્તિત્વની ઝાંખી
વક્તા : પૂ. આદર્શજીવનદાસ સ્વામી

વિશ્વકોશભવનમાં યોજાયેલ ડૉ. ભરત સી. પટેલ(અમેરિકા)લિબિટ
'Intent of Srimad Bhagavad Gita' ગ્રંથનો વિમોચન સમારોહ

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ અને શ્રી વિદ્યાગુરુ ફાઉન્ડેશન દ્વારા આયોજિત 'શ્રી નાનાભાઈ ક. જેબલિયાની સાહિત્યસૂચિ' વિશેના પરિસંવાદમાં ઉપસ્થિત મહાનુભાવો

વિશ્વકોશ આયોજિત મૂળવાચન અભ્યાસકર્મનો પ્રમાણપત્ર વિતરણ સમારોહ

RNI No. GUJGUJ/1998/4459. postal Regd. No.
GAMC 1375 2021-23 issued by SSP Ahmedabad-9.
Valid Upto 31-12-2023. License to post without
Prepayment No. PMG/NG/111/2021-2023. valid upto
31/12/2023. Posted at Ahd PSO On 5th every month.

વિશ્વકોશની નવી પહેલ ઈ-બુક શ્રેણી

૮. ‘ગુજરાતના પંથના અનોખા યાત્રી’

યશવંત દોશીનાં સાહિત્યિક કાર્યોને આલેખનું પુસ્તક,
લે. દીપક મહેતા

૯. ‘નાટ્યતાલીમના નેપથ્યે’

શિક્ષણની પૂરક પ્રવૃત્તિના સંદર્ભે નાટ્યતાલીમ વિશે લખાયેલું પુસ્તક,
લે. ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર

૧૦. ‘વિશ્વ વિભૂતિ વિકિમ સારાભાઈ’

વિકિમ સારાભાઈની પુરુષાર્થ કથાને આલેખનું માહિતીસભર ચરિત્ર,
લે. પ્રદુલાલ પટેલ

૧૧. ‘હસ્તપત્રવિજ્ઞાન’

હસ્તપત્રને ઉકેલવી, શુદ્ધ સ્વરૂપે લખાણ કેવી રીતે થઈ શકે, હસ્તપત્રોનું મૂલ્ય સમજીવાનું પુસ્તક,
પ્રા. જયન્ત પ્રે. ઠાકર

૧૨. ‘ગુજરાતના સ્વાતંત્ર્યસેનિકો : માહિતી-કોશ’

સ્વતંત્રતાના આંદોલનમાં ભાગ લેનાર વિશેની સંક્ષિપ્ત માહિતી આપતો કોશ,
સંપાદક - ડૉ. જયદુભાઈ ર. શુક્રાં

૧૩. ‘તળની બોલી’

ઉત્તર ગુજરાતની બોલી, રૂઢિપ્રયોગો અને કહેવતોની અર્થ સાથે સમજૂતી આપતું પુસ્તક,
સંપાદન/સંશોધન - દલપત યોધાણ

૧૪. ‘જ્ઞાનયઙ્ગના આચાર્ય’

જ્ઞાનયઙ્ગ પ્રતિભા ધરાવતા ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરની જીવનકથા,
લે. મણિલાલ હ. પટેલ

વિશ્વવિદ્યાર

દર મહિને વિશ્વની ગતિવિધિને આલેખનું,
નિયમિત પ્રગટ થતું વિશ્વકોશનું સંપર્કપત્ર
યૂટ્યુબ પર ઓડિયો સ્વરૂપે પણ ઉપલબ્ધ.

ભાગવાતા

દર રવિવારે ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની
યૂટ્યુબ પર ૧૦.૩૦ વાગ્યે નિયમિત પ્રસારિત
થતી બાળવાર્તા અને બાળગીત.

આ કચ્ચુ આર કોડ સ્કેન કરવાથી ‘વિશ્વવિદ્યાર’માં
અગાઉ પ્રકાશિત થયેલા લેખો સાંભળી શકાશે અને
જે તે મહિનાનું ‘વિશ્વવિદ્યાર’ દર મહિનાની ૧૫મી તારીખે
આવ્ય (ઓડિયો) શે ઉપલબ્ધ થશે.